

Middelnederlandse heiligenlegenden bewerkt door Olivier De Lange Een studie over de handschriften

door

CLAUDINE HAP

Aspirant du Fonds National Belge
de la Recherche Scientifique

In de bibliotheek van het Groot Seminarie te Brugge berust een vijftiende-eeuws handschrift met onuitgegeven Middelnederlandse legenden van de HH. Bavo, Livinus, Landoaldus, Landrada, Pharaïldis en Macarius. Behalve hs. Brugge, Groot Seminarie, 383/10^a-10 (= *Bg*), komen die legenden nog grotendeels of gedeeltelijk in drie andere handschriften voor: Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 529 (= *G*); Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 18229-18230 (= *Bs*); Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13655 (= *W*). Zoals uit de laatste paragraaf van *Bg* blijkt, werden die heiligenlevens uit het Latijn overgebracht door Olivier de Langhe, eertijds prior van de Sint-Baafsabdij te Gent.

In het eerste deel van deze bijdrage geven we een overzicht van wat men aan de hand van de teruggevonden documenten over Olivier de Langhe kan te weten komen. Een tweede deel besteden we aan een vergelijkende studie der vier genoemde handschriften en dit op grond van een uitvoerige beschrijving van elke codex. We kunnen dan in een derde deel de inhoud van de Middelnederlandse bewerking van onze auteur en de compilatie die hij over hetzelfde onderwerp in het Latijn heeft opgesteld aan elkaar toetsen. We vermelden tenslotte nog een paar mogelijke Latijnse bronnen.

I. OLIVIER DE LANGHE

De naam van onze auteur en zijn werken worden wel hier en daar vermeld¹, maar een ruimere bekendheid heeft hij tot dusver niet verworven. Het grootste gedeelte van zijn geschriften bleef

1. Een gedetailleerde en kritische lijst van alle gedrukte werken – van 1623 tot 1973 – waarin men iets over Olivier de Langhe of over zijn geschriften kan vernemen, geef ik op het einde van mijn notitie over Olivier de Langhe, die in het

onuitgegeven. De handschriften zijn thans vooral in België bewaard, maar ook in Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk².

1. De teruggevonden handschriften

In de lijst hieronder komen de codices voor die één of meer werken van Olivier de Langhe bevatten. Alle vermelde handschriften werden in de 15de eeuw vervaardigd, behalve hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 8941, dat uit de 17de eeuw dagtekt³.

Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, *olim* Preussische Staatsbibliothek

Ms. theol. lat. quart. 327 *De redditibus ad vitam.*

Ms. theol. lat. oct. 168 *Quid sit agendum circa defectus qui in missa contingere possunt; de hijs que circa eucharistie sacramentum firmiter tenenda et credenda sunt; de effectibus eiusdem sacramenti cum quibusdam orationibus annexis* (fol. 122v^o-144v^o).

Brugge, Groot Seminarie
383/10^a-10

Legenden van de HH. Bavo, Livinus, Landoaldus, Landrada, Pharaïldis en Macarius.

volgende *Supplément de la Biographie nationale de Belgique* (= *Suppl. Biogr. Nat.*) zal verschijnen. Die monografie geeft een uitvoerig overzicht van wat ik over zijn leven en zijn werken heb kunnen samenbrengen.

Een eerste benadering van Olivier de Langhe maakte ik in mijn licentiaatsverhandeling (Cl. Hap, *Legenden van de HH. Bavo, Livinus, Landoaldus, Landrada, Pharaïldis en Macarius, in het Middelnederlands bewerkt door Olivier de Langhe, prior van de Sint-Baafsabdij te Gent*, Leuven, 1969) onder leiding van Prof. Dr. N. De Paepe, aan wie ik mijn oprechte dank betuig. Daar wordt hs. Brugge, Groot Seminarie, 383/10^a-10, diplomatisch uitgegeven.

2. Ik stel er prijs op mijn dank te betuigen aan Dr. J. Deschamps, wetenschappelijk attaché bij de afdeling Handschriften van de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel, die mij op Olivier de Langhe attent heeft gemaakt en mij op het spoor van een aantal geschriften van de prior van de Sint-Baafsabdij heeft gebracht.

Hier volgt een bondige beschrijving van twee in Berlijn bewaarde handschriften, die in de bestaande catalogen van de Bibliotheek niet voorkomen: ik dank deze gegevens aan Dr. H. Boese, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung.

Theol. lat. quart. 327: Papier; 24 bladen; 215×140 mm; moderne kartonnen band; rest van een omvangrijker handschrift; bladen in de onderste marge gefolieerd: 13-24 + 13*, 26*. Omvat slechts van Olivier de Langhe: *De redditibus ad vitam*, met op het einde (24r^o) de aantekening: „Collatio facta est cum Originali”.

Theol. lat. oct. 168: Perkkament; 144 bladen; 135×95 mm; rode titels; initialen rood en blauw; rubricering; oude band, rug en kanten later vernieuwd. Omvat: fol. 1r^o-52r^o (Ps.) Albertus Magnus: *De veris virtutibus*; fol. 52v^o-79v^o Lactantius: *De opificio dei vel formatione hominis*; fol. 80r^o-87r^o *Disputatio Judeorum contra Anastasium abbatem, a Pascali de Roma an. 1258 translata*; fol. 87v^o-91r^o Lactantius: *Versus de fenice*; fol. 91v^o-112r^o Thomas de Aquino: *Contra Sarracenos* (= *De rationibus fidei*); fol. 112v^o-144v^o Olierus Longus: *Tractatus 'de sacramento eucharistie'*.

3. Die handschriften heb ik besproken in *Suppl. Biogr. Nat.*

Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I

- 3731 Commentaar op de Regel van de H. Benedictus ; vertaling van het decreet „Ne in vinea Domini” (Roma, 1369) van Paus Urbanus V ; samenvatting van het commentaar van Meester Thurian de Praellis, officiaal van Doornik, op dit decreet, eveneens uit het Latijn vertaald.
- 8941 Uittreksel uit het traktaat *De Processione cum sacro corpore Beati Liuini uersus Houthem* (fol. 83r^o-84v^o).
- 18229-18230 Legenden van de HH. Bavo en Livinus.

Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit

- 82 Commentaar op de Regel van de H. Benedictus ; vertaling van het decreet „Ne in vinea Domini” (Roma, 1369) van Paus Urbanus V ; samenvatting van het commentaar van Meester Thurian de Praellis, officiaal van Doornik, op dit decreet ; *Concordantie super Regulam beati benedicti*.
- 487 *Legenda sanctorum huius loci* (Bavo, Livinus, Landoaldus, Macarius en Landrada) ; kroniek van de Sint-Baafsabdij, ook in het Latijn.
- 520 Leven van de H. Coleta.
- 529 Legenden van de HH. Bavo, Livinus, Macarius, Landoaldus, Landrada en Pharaildis (blz. 822b-932a).
- 1186 *Quid sit agendum circa defectus qui in missa contingere possunt* (fol. 53v^o-64r^o).

Gent, Rijksarchief

- R 16 *Tabula librorum bibliotece monasterij sancti bauonis*.

Rijssel, Bibliothèque Municipale

- 387 *Tractatus sententiarum de corpore cristi* (fol. 1r^o-215v^o).

Wenen, Österreichische Nationalbibliothek

- 13655 Een deel van de legende van de H. Bavo (fol. 170r^o-176r^o).

In vier handschriften vinden we gegevens over de Middelnederlandse legenden van de heiligen van de Sint-Baafsabdij⁴. De tekst

4. Men zie het tweede deel van deze bijdrage.

Quid sit agendum... komt in twee handschriften voor⁵. Eveneens in twee handschriften lezen we het commentaar op de regel van de H. Benedictus, samen met de erop volgende stukken, behalve de concordantie⁶.

2. *Het belang van zijn geschriften*

Naast Latijnse werken – heiligenlevens, ascetische en theologische traktaten en preken⁷ – schreef onze auteur een aantal teksten in het Middelnederlands. Het blijkt trouwens dat hij als vertaler bekend was⁸. Zijn werken bestaan vooral uit samenvattingen of Nederlandse bewerkingen van reeds opgestelde Latijnse teksten, maar in het persoonlijke bewerken van een aantal bronnen geeft hij blijk van die welbepaalde creativiteit die precies bestaat in het samenvoegen van verspreide elementen tot een behoorlijk leesbare tekst.

Vele van zijn werken zijn gedateerd. In 1433 begon hij te werken aan zijn Middelnederlandse legenden van in de Sint-Baafsabdij vereerde heiligen: hij beëindigde de legenden van de HH. Livinus en Bavo, en enkele mirakelen van de H. Macarius resp. in 1433, 1434 en 1435; in 1434 vertaalde hij ook de legende van de H. Landoaldus. In 1437 zegt hij een kleine kroniek van de Sint-

5. De verschillende door mij vergeleken delen vertonen geen kenmerkende varianten.

6. Het Gentse handschrift werd door Olivier de Langhe eigenhandig verbeterd en aangetekend: men zie hierover mijn beschouwingen over het belang van zijn geschriften. Die bijvoegingen zijn in de tekst van Brussel ingelast, maar de concordantie schijnt hier niet op de Nederlandse tekst te zijn gevolgd. Misschien moest de kopiist een Nederlandse codex vervaardigen en had hij al enkele Latijnse woorden geschreven, wat hem verplichtte het onderste gedeelte van het blad af te snijden. De verschillende door mij vergeleken delen vertonen geen kenmerkende varianten.

7. Een aantal werken van Olivier de Langhe zijn nog niet teruggevonden: *De vitio simoniae in religione* (cf. Valerius Andreas, *Bibliotheca Belgica*, 1ste uitg., Leuven, 1623, blz. 638, en 2de uitg., Leuven, 1643, blz. 706); *De modo confitendi et discussione victorum* in *Les Statuts de la confrérie de Saint-Liévin* (cf. E. H. J. Reusens, *Olivier de Langhe*, in *Biographie Nationale*, dl. V, 1876, kol. 320-323); *Sermo magistri oliuieri de langhe factus in vigilia natiuitatis domini coram religiosis sancti bauonis*, *Sermones magistri oliuieri de langhe facti in ecclesia sancti michaelis gandensis*, *Concordantie quatuor euangelistarum magistri oliuieri de langhe*, *Tractatus magistri oliuieri de langhe de excommunicatione*, een traktaat *De igne purgatoris* en de *Flores euangeliorum per magistrum oliuerum collecte* (cf. hs. Gent, Rijksarchief R 16, fol. 1r^o-2r^o).

Dr. J. Deschamps signaleert me dat een paar werken van Olivier de Langhe in hs. Wenen, Oesterreichische Nationalbibliothek, Ser. nov. 12694, fol. 273r^o, vermeld zijn, nl. de teksten die in de twee handschriften van Berlijn voorkomen (cf. *supra*, de teruggevonden handschriften) en het eerste in deze voetnoot 7 geciteerde werk.

8. Petrus a Vallibus, de auteur van het eerste leven van de H. Coleta in het Frans, bracht hem inderdaad een Latijns leven van de heilige en vroeg hem of hij de tekst in het Middelnederlands dacht te vertalen: men zie hierover de verderop uitgegeven inleiding van hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 520.

Baafsabdij te hebben verbeterd. In 1440 voltooide hij de teksten *Tractatus sententiarum de corpore cristi* en *Quid sit agendum...* In 1443 werkte hij aan het commentaar op de regel van de H. Benedictus en aan de stukken die erop volgen, behalve de concordantie die uit 1445 dagtekent: hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 82, werd door hem in 1449 eigenhandig verbeterd. In december van hetzelfde jaar had hij een onderhoud met Petrus a Vallibus over een mogelijke vertaling van het leven van de H. Coleta.

De naam van Olivier de Langhe vinden we vrij regelmatig terug bij de aanvang of aan het slot van de onderscheiden werken. Het blijkt daar dan over het algemeen dat hij prior was van de Sint-Baafsabdij. In Bg en in de tekst van Rijssel wordt ook naar zijn titels verwezen:

Rijssel, fol. 114r^o: Dit bouxkin was ghetrocken huten latine van meester oliuier de langhe prior vanden cloester te sente baefs meester in aerten ende bacheleer in de heleghe scripture⁹.

Rijssel, fol. 215v^o: Explicit tractatus sententiarum de corpore cristi Editus seu compilatus A magistro Oliuero de langhe priore monasterij sancti bauonis iuxta gandauum in artibus magistro ac baculario in sacra theologia.

Opmerkenswaard in sommige handschriften zijn een paar woorden van de hand van de auteur: dank zij het bestaan van twee zinnnetjes waarin de woorden *ego Oliuerus* worden aangetroffen, kan men zich een beeld van zijn schrift vormen¹⁰.

9. De vermelding van die titels in een tekst die tussen 1433 en 1435 werd vervaardigd – Bg bevat zijn eerst gedateerde werk dat bewaard is gebleven – bewijst dat Olivier de Langhe die titels toen reeds had verworven. Mijn pogingen om vast te stellen waar hij studeerde, zijn vruchteloos gebleven. Hij schijnt noch in Leuven (cf. J. Reusens, *Matricule de l'Université de Louvain*, I. 1426 [oorsprong] – 30 augustus 1453, Brussel, 1903), noch in Keulen (cf. H. Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln*, I. 1389-1559, Bonn, 1928), noch in Parijs (cf. H. Denifle en E. Chatelain, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, IV. 1394-1452, Parijs, 1897, en *Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis*, II. *Liber procuratorum nationis Anglicanae (Alemanniae)* 1406-1466, Parijs, 1897) te hebben gestudeerd.

Over zijn leven (van het einde van de 14de eeuw tot omstreeks 1461) is trouwens weinig bekend: men zie hierover mijn notitie in *Suppl. Biogr. Nat.*

10. Ik stel dit met voorzichtigheid vast: men moet inderdaad steeds bewust blijven van de moeilijkheid zulke feiten te interpreteren. Een zelfde ductus kan men wel herkennen, maar een definitief model van een schrift kan niet bestaan.

Een van die zinnnetjes bevindt zich in hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 82, blz. 315:

Ego Oliuerus istum librum. integraliter perlegi. et correxi manu propria. anno domini .M°.CCCC°.xlix°.

Enkele aantekeningen in de marges mogen inderdaad aan Olivier de Langhe worden toegeschreven, die zich aan het boekenschrift heeft aangepast om het uiterlijke aspect van het blad niet te storen.

3. De sfeer waarin hij leefde

Kenmerkend in dit opzicht is hs. Gent, Rijksarchief, R 16. Deze catalogus geeft een duidelijk beeld van de bibliotheek van de Sint-Baafsabdij in die tijd en is daarom van groot historisch belang. Heel waarschijnlijk mag het werk aan Olivier de Langhe worden toegeschreven¹¹, die het tussen 1448 en 1455 zou hebben opgesteld¹².

Het tweede zinnetje wordt aangetroffen in hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 487, blz. 133 :

Sequitur quasi continentia (aff?)er(...?) paschal(...?) huius ecclesie gandensis et totum ego oliuerus correxi diligenter cum cronicis anno domini. M^o.CCCC.xxxvij^o.

Het bestaan en de betekenis van die woorden stellen een aantal problemen. Eerst moeten een paar codicologische opmerkingen worden gemaakt: *quasi* werd later toegevoegd en een vroegere *q* werd daar doorstreept; de vier letters (*aff?*)*e* staan op rasuur; tussen *pas* en *al* werd een *b* boven de regel bijgeschreven; *ego oliuerus* en *gandensis* stonden oorspronkelijk niet in de tekst en werden later respectievelijk in de linkermarge en rechts op een wit deel van het blad bijgeschreven. De inkt van de toegevoegde woorden is donkerder. Waarom heeft Olivier de Langhe die verbeteringen aangebracht? *Gandensis* en *ego oliuerus* zijn nuttige bijvoegingen, maar geen element in de kroniek helpt ons het begin van de zin op te helderen.

De woorden *ego oliuerus* hebben dikwijls de mening doen ontstaan dat de kroniek een werk van de prior van Sint-Baafs is: cf. J. Ghesquière, *Acta Sanctorum Belgii*, II, Brussel, 1784, blz. 534, 4; A. Van Lokeren, *Chronique de S. Bavon à Gand, par Jean de Thielrode (1298)*, Gent, 1835, blz. 146-147 en 197-200 (uitgave van de kroniek van Olivier de Langhe); J. de Saint-Genois, *Sur les anciennes bibliothèques de Saint-Bavon et des Riches-Claires, à Gand*, in *Messenger des Sciences et des Arts de la Belgique*, V, 1837, blz. 482; Id., *Catalogue méthodique et raisonné des manuscrits de la Bibliothèque de la Ville et de l'Université de Gand*, Gent, 1849-1852, blz. 179; A. Van Lokeren, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean*, Gent, 1855, blz. 150; de notitie van E. H. J. Reusens in de *Biographie Nationale*, dl. V, 1876, kol. 321-322. Nochtans heeft de auteur niet *fecit* of *compilauit* of *composui* geschreven, maar *correxi*. Hieromtrent vermeldt trouwens J. Ghesquière dat de kroniek, die een samenvatting is van de door Sanderus gebruikte *Chronicon S. Bavonis (Gandavum sive Gandavensium rerum libri sex*, 2de uitg., Brussel, 1627, lib. IV, cap. III-IV, blz. 339-373) niet verbeterd werd. In beide teksten merken we inderdaad sommige onjuiste data (een paar data van de kroniek heb ik gecontroleerd: cf. mijn verhandeling, blz. 64-65). In elk geval is er geen aantekening van Olivier de Langhe.

De tien na de tekst geschreven regels zijn in dezelfde inkt als de titel van Olivier de Langhe en zouden wel ook door hem kunnen geschreven zijn. In zijn bovenvermelde uitgave van de kroniek identificeert A. Van Lokeren drie regels als een uittreksel uit de kroniek van Perz. Deze laatste kroniek dagtekent uit het midden van de 14de eeuw.

Het schrift van de auteur, als een signatuur, herkennen we nog in hetzelfde handschrift, blz. 132, van *sic* tot *cenobij*: *Explicit legenda sanctorum huius loci. sic breuiter compilata per magistrum oliuerum longi priorem eiusdem cenobij*; in hs. Rijssel, fol. 1r^o, van *vj* tot *gandauum*: *Sequitur probemium tractatus sententiarum de corpore cristi magistri Oliuerij de langhe priore monasterij sancti Bauonis prope gandauum*.

Herhaaldelijk komt hetzelfde schrift voor in *Bg*, vooral in de marges van de legende van de H. Livinus. Het zijn zowel bijvoegingen, in het Middelnederlands, als aantekeningen, ook in het Latijn, die meestal doorstreept zijn: men zie hierover mijn verhandeling, waar alle bijvoegingen en aantekeningen in het apparaat van de diplomatische uitgave van *Bg* zijn overgeschreven.

11. J. de Saint-Genois (*Sur les anciennes bibliothèques...*, blz. 478), A. Van

De codex bestaat uit een diploma (geen foliëring), een quatern (fol. 1-8v°), een sextern (fol. 9-20v°), een quatern (fol. 21-23 + 5 ongefolieerde bladen). De moderne potloodfoliëring loopt van 1 tot 23. We mogen niet met zekerheid beweren dat we met het schrift van Olivier de Langhe te doen hebben, al blijft dat nochtans mogelijk. Het schrift wordt steeds meer cursief naarmate de catalogus vordert.

De catalogus is in drie grote indelingen onderverdeeld. De eerste reeks is een opsomming van 321 codices die de bibliotheek van prior de Langhe uitmaken: *Et primo librorum magistri Oliueri de Langhe prioris sancti Bauonis* (fol. 1r°-12v°). Dan worden 259 codices van de kloosterbibliotheek vermeld: *Alia tabula diversorum librorum* (fol. 13r°-20v°). Eindelijk komen 38 voor de erediens bestemde codices: *Missalia ad summum altare* (fol. 21r°-v°). De natuur van de plaatsnummers der boeken duidt aan, dat de drie groepen van elkaar onderscheiden waren. De onregelmatige volgorde van de cijfers in elke lettergroep is waarschijnlijk veroorzaakt door het feit dat men de boeken optekende in de volgorde waarin

Lokeren (*Histoire...*, blz. 150), E. H. J. Reusens (*Biographie Nationale*, kol. 322-323), Th. Gottlieb (*Ueber mittelalterliche Bibliothekskataloge*, Leipzig, 1890, blz. 257, nr. 709) en R. Plancke (*Middeleeuwse inventarissen van Belgische kloosterbibliotheken*, in *De Gulden Passer*, N.S., XXVI, 1948, blz. 245, nr. 14) schrijven de catalogus aan Olivier de Langhe toe. Zoals Prof. Dr. K. G. Van Acker, *Bijdrage tot de geschiedenis der librerie van de Sint-Baafsabdij te Gent (Vorming, uitrusting, culturele waarde)*, in *De Bibliotheekgids*, XXXV, 1959, blz. 77, het vermeldt, is het nochtans niet zeker of men die catalogus aan Olivier de Langhe, prior en bibliothecaris van de abdij tot 1455, moet toeschrijven: het geschrift kan inderdaad ook opgesteld geweest zijn na diens aftreden als prior in 1455. Wat men wel weet, is dat het geschrift als van Olivier de Langhe bekend staat. Eigenlijk wordt de prior nergens als auteur uitdrukkelijk vermeld. In de inventaris van de stukken die in het Rijksarchief te Gent berusten, staat slechts dat de catalogoog *onder prior de Langhe* werd opgemaakt. Wij menen wel de catalogus aan Olivier de Langhe te mogen toeschrijven: indien die lijst *onder prior de Langhe* werd opgemaakt en daar deze laatste toen ook bibliothecaris was, moet hij op een of andere wijze aan het opmaken van de catalogus hebben meegewerkt.

12. Tot nu toe werd de codex nogal vaag gedateerd. J. de Saint-Genois, *Messenger des Sciences* (1837), blz. 478, situeert het werk tussen 1430 en 1450; E. H. J. Reusens, *op. cit.* (1876), kol. 322, tussen 1440 en 1460; Th. Gottlieb, *op. cit.* (1890), blz. 257, nr. 709, zoals J. de Saint-Genois, tussen 1430 en 1450; R. Plancke, *op. cit.*, (1948), blz. 245, nr. 14, omstreeks 1440. Prof. Dr. K. G. Van Acker, *op. cit.*, (1959), blz. 77, beschouwt de catalogus als daterend van 1455, jaar waarin het prioraat van Olivier de Langhe een einde nam. Op de perkamenten band staat „vers 1440“. In de inventaris van de thans in het Rijksarchief bewaarde stukken wordt het handschrift omstreeks 1455 gesitueerd. Zo'n ruime periode — tussen 1430 en 1460 — is als datering niet erg bevredigend. Als men de catalogus aandachtig doorleest, ontdekt men het bestaan in de bibliotheek van een *Vita sancte colete in gallico* (fol. 3v°). De lijst kon dus niet vroeger dan 1448 worden opgemaakt, datum der vervaardiging van het eerste leven van de H. Coleta in het Frans door Petrus a Vallibus. En indien de catalogus *onder prior de Langhe* werd opgemaakt, zoals de bovengenoemde inventaris het vermeldt, dan mag ons werk tussen 1448 en 1455 worden gesitueerd. De laatste datum is het einde van het priorchap van Olivier de Langhe. De mogelijke datering wordt aldus tot een zestal jaren beperkt.

ze in de bibliotheek voorkwamen, wat precies belangrijk is voor de kennis van de organisatie van die bibliotheken¹³.

Uittreksels uit de catalogus werden door J. de Saint-Genois gepubliceerd, maar niet in de volgorde van de rubrieken¹⁴. Het afzonderlijk karakter van de drie bibliotheken komt dus niet te voorschijn.

Met ten minste 618 codices op het ogenblik van het opstellen van onze catalogus, en we moeten met de onvolledigheid van de lijst rekening houden, mag de bibliotheek van de Sint-Baafsabdij als rijk en belangrijk worden beschouwd¹⁵.

Uit de samenstelling van de bibliotheek van prior de Langhe blijkt dat hij *magister artium* en *baccalaureus* in de theologie was. Bovendien hebben we kennelijk te doen met een schoolbibliotheek, wat laat vermoeden dat hij zich met het onderricht bezighield¹⁶.

4. Hoe hij te werk gaat

Belangrijke gegevens hieromtrent komen in de titels of inleidingen van zijn werken voor. We publiceren uittreksels uit de inleidingen van zijn drie belangrijkste Middelnederlandse werken¹⁷ om het ertussen bestaande parallellisme in het licht te stellen. De bijzonderheden die de auteur over het tot stand komen van iedere afzonderlijke tekst meedeelt, blijft hier onbesproken¹⁸.

*Hs. Brugge, Groot Seminarie, 383/10^a-10*¹⁹.

Hier volghet bi der hulpe ons heeren tleuen ende mirakelen vanden santen. wies heleghe lichamen rustende zijn. inde kerke te sente baefs Twelke leuen ende mirakelen principalic ende meest ghenomen es hute haerlieder legenden Jtem es te wetene dat sente baefs leuen de toecomst van sente landolue ende de godlike translacie van sente landraden zijn in

13. Men zie over de natuur van de plaatsnummers en hun betekenis, en over de enkele vergissingen die de catalogus vertoont: Prof. Dr. K. G. Van Acker, *Bijdrage tot de geschiedenis...*, blz. 78-79-80 vv. Over de organisatie en de uitrusting van de bibliotheek van Sint-Baafs aan de hand van de catalogus, *ibid.*, blz. 80-81.

14. Cf. J. de Saint-Genois, *Sur les anciennes bibliothèques...*, blz. 478-481.

15. Een aantal van 800 tot 900 codices mag voor die tijd als „a very fair-sized collection” worden beschouwd. Cf. P. Kibre, *The Intellectual Interests reflected in Libraries of the fourteenth and fifteenth Centuries*, in *Journal of the History of Ideas*, VII, 1946, blz. 257-297, vooral blz. 258; Prof. Dr. K. G. Van Acker, *op. cit.*, blz. 82.

16. De meeste geschriften zijn theologische traktaten, heiligenlevens, preken, enz. In de bibliotheek van de prior bevinden zich een 17-tal werken van spraakkunstige aard, terwijl we er geen in de kloosterbibliotheek aantreffen. Cf. Prof. Dr. K. G. Van Acker, *op. cit.*, blz. 86, en de *Tabula librorum*.

17. De opgeloste abbreviatuuren zijn gecursiveerd.

18. Men zie daaromtrent mijn verhandeling, blz. 33-44.

19. Daar dit geschrift in deze bijdrage nader wordt bestudeerd, publiceer ik de inleiding volledig.

twee manieren in latine bescreuen Ende teen gheschrifte es zomtiit meer bewisende dan dander of den seluen sin^a in andren worden Jtem vintmen in desen bouc zomtiit eeneghe saken in andren manieren gheseit of meer dan de vorseide latinsche legenden in houden Dats ghenomen vten dienst die men van desen santen doende es in de kerke te sente baefs of hute houden corniken of preuelegen van der seluer kerken Vint men oec zomtiit yet achter ghelaten van dat in de legende staet dat es om dat niet scheen orborlic in vlaemsche te wesene ghesteelt Ende zomtiit es hier meer gheuolghet den zin van den latine dan de worden om dat dit werc te corter wesen zoude ende beter te verstane Dit vorseide verclaren verantwoort der blender nidicheit die haer veniën van begripe op duechdelike werken saeyt want karitate ne penst gheen quaet Desen aerbeit was an ghenomen van eenen religieus te sente baefs Jnt jaer ons heeren .M.CCCC. ende .xxxij. Ter eeren ende werdicheit van gode ende zinen helegghen ter salicheit vanden volcke ter bede van duechdeliken personen om de helicheit van desen santen te openbarne ende om te betoghene dat eeneghe in verledenen tiden tleuen van desen santen ondeuchdelic ghetrocken hebben vten latine vele vanden principale achter latende. zomtiit oec vter quader verstannessen anders scriuende dan de zin^b vanden latine in hout ende menich waerf om den riim of weluoeghen vanden vlaemschen woerden meer segghende dan de boucken int latiin verclaren Beter eist openbaren de vrucht der waerheit dan de bladre van scoenen woerden specialic int leuen vanden santen twelke leuen ons es een exemple van deuchden ende recht bewijs om te comene ten eweghen leuene amen.

(a) *Vóór sin is zijn doorstreept.*

(b) *Zin is boven de regel bijgeschreven.*

Hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 82.

Hier beghint de prohemie of voorsprake jnt verclaers vp de vlaemsche translatie van sente benedictus Reghele... In verledenen tiden so hebbic by der hulpen ons heeren met aerbeide sente benedictus reghele ghetranslateirt. vanden latine jnt vlaemsche. achteruolghende niet alleenlike den zin of verstannesse. maer ooc naer miin vermoghen de woorden vander zeluer reghele. De welcke translatie in zomeghen steden of woorden. van simplen religeusen pijnlic of zwaer es te verstane. zonder eenich verclaers of expositie daer vp te hebbene. Hier omme. aen merkende dat van duechdeliken wercken comt zaleghen loon. ende dat tverclaren van gods woorden. verlicht ende gheift verstaen den kleenen of simplen van verstannessen. zo meen ic metter hulpe gods ter groter begherte ende neerensteliker bede van eeneghen personen. ende ter minliker correctie of verbeteren vanden ghenen die hemlieden jn de zelue materie bet of duechdelikere verstaen. eenich sins te verclarene den donckeren zin of piinlike verstannesse vander vorseider translatie. naer dbewijs vander heligher schrifture ende vanden leeraers daer vp sprekende. Ende aldus zal ic noch meersen den verledenen aerbeid van mijnre translatie. hopende te wesene deelachtich jn de weldaet of verdiente vanden ghenen die jn desen bouc te lesene. eeneghe goede jnstructie of zalich bewijs zullen ontfaen. hopende ooc vp dat jn ecclesiastico vander eewegher wijsheit aldus ghescreuen staet. die my verlichten of

verclaren zullen hebben teewelike leuen. *Ende* om dat simpele of lettel gheleerde persone mijn naer volghende gheschrifte vp de vornomde translatie. te bet *ende* claerlikere of lichtelikere zouden moghen beseffen of verstaen. zo zal ic somtijt. meer volghen den zin of verstanne van der heligher scrifture ende van den leeraers dan haerlieder proper woorden also zij jnt latijn bescreuen staen... maer hebbe eeneghe woorden vanden leerare achterghelaten. de welcke woorden te minen propooste of materie niet en dienden...

Hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 520.

HJer volghet bider hulpen ons heeren tfulmacte *ende* helich leuen van eenre zeere deuoter *ende* oetmoedegher maecht ghenomt sustre Collette wesende vander ordene of religioene van Sente claren twelke leuen ic stellen sal in *vlaemsche* ghelijc dat een eerbaer doctuer of meestere in die heleghe scriftuere ghescreuen heeft in latine... *Ende* es te wetene eer jc den aerbeit van deser translacie wilde annemen om te hebbene meerder versekertheit van haren helighen leuene so sprac ic op eenen tijt jnt jaer ons heeren .M.CCCC. *ende* .xlix. in decembre met eenen eerbaren gheesteliken vadere wel gheleert inde helighe scrifture *ende* van zeere dueghdeliken leuene ghenaeft broeder pieter de auabibus van sente francois ordene... Daer naer op eenen andren tijt de selue confesseur brochte mi te sente baefs thelich leuen *ende* miraculen van deser *vorseide* maecht also de *vorseide* docteur inde godheit hadde ghestelt in latine *Ende* seide dat die selue doctuer waerrachteliken hadde ghescreuen *Ende* oec ghevolcht zijn gheschrifte int walsche ^c *ende* ten laetsten vraegde my aldus meent ghi thelich leuen *ende* miraculen van deser heligher maeghet te translaterene of te stellene vanden latine int *vlaemsche* Mijn andworde was al dus Ja ic bider hulpen van onsen heere *ende* dat ter eeren gods *ende* ter salicheit vanden ghenen die de selue translacie deuotelike sullen ouerlesen of hoeren... *Ende* es te hopen bider hulpe ons heeren verdiente *ende* bedinghe van deser dueghdeliker maecht sustre Collette dat niemant en sal haer dueghdelic leuen *ende* miraculen deuotelike ouerlesen of hoeren hi en sal daer af also langhe als hi es leuende *ende* in zijn doot te betre of ^d dueghdeliker wesen... *Ende* omme weder te *commene* ter principaler materie dat ic in die selue translacie of ouerstellen vanden latine int *vlaemsche* somtijt salt meer volghen den *sijn* of verstanne dan ^e de worden vanden latine om dat men *min* gheschrifte te bet of lichteliker soude moghen verstaen van leeken of simplen lieden...

(c) *Vóór* walsche *is* *vlaemsche* *doorstreept*.

(d) *Vóór* of *is* wesen *doorstreept*.

(e) *Vóór* dan *is* hebben *geëxpungeerd*.

In de algemene presentatie en de stijl ²⁰ herkent men een zelfde

20. Olivier de Langhe gebruikt dikwijls het woordje *of* tussen twee synoniemen. In *Bg* b.v. bestaan verschillende aantekeningen van de auteur precies in de toevoeging van het woordje *of* met een synoniem, o.a. fol. 33r^o: *wies memorie of gedinckenesse* (of *gedinckenesse* werd door Olivier de Langhe boven de regel bijgeschreven). In de twee teksten van Gent staat b.v.: *den donckeren zin of pijnlike verstanne* (hs. 82, blz. 1); *die selue translacie of ouerstellen vanden latine int vlaemsche* (hs. 520, fol. 4r^o).

auteur. Olivier de Langhe vestigt er de aandacht op dat hij niet zozeer naar de Latijnse woorden kijkt, maar naar de betekenis die erachter schuilt. Het schijnt wel dat zijn fundamentele zorg en voornaamste doel de volgende waren: de waarheid mee te delen in een tekst die door iedereen verstaanbaar is en daarnaast zijn lezers te stichten.

II. DE LEGENDEN DER HEILIGEN VAN DE SINT-BAAFSABDIJ IN HET MIDDELNEDERLANDS

1. *Handschriftelijke overlevering*

De legenden van de HH. Bavo, Livinus, Landoaldus, Landrada, Pharaildis en Macarius zijn geheel of gedeeltelijk in vier Middelnederlandse handschriften bewaard. Alvorens ze nauwkeurig te beschrijven, ziehier enkele algemene kenmerken.

Bg. Geheel de codex is aan ons onderwerp besteed: slechts in dit handschrift komt een inleiding voor en, na het slotwoord, de vermelding van de naam van Olivier de Langhe. De legende van elke heilige is door talrijke rubrieken ingedeeld.

G. Zes op de 81 artikelen zijn aan onze heiligen besteed: de legende van de H. Macarius wordt na die van de H. Livinus behandeld. De talrijke rubrieken die in *Bg* voorkomen, worden hier meestal niet aangetroffen.

Bs. Slechts een deel van de codex is bewaard gebleven: de legenden van de HH. Bavo en Livinus. In de tekst over de H. Livinus zijn de indelingen door rood onderstreepte regels aangeduid.

W. Een deel van de legende van de H. Bavo vult een paar folio's van de codex.

In de volgende vergelijkende tabel van de inhoud der vier codices zijn de legenden en de verschillende indelingen ervan in dezelfde volgorde voorgesteld als in *Bg*²¹.

21. Verderop wordt bewezen dat men *Bg* als legger moet kiezen.

	<i>B_g</i>	<i>G</i>	<i>B_r</i>	<i>W</i>
Inleiding	1r ^o -2v ^o	—	—	—
<i>H. Bavo</i>				
Leven	2v ^o -15r ^o	822b-835b	1r ^o a-5r ^o a	170r ^o -175v ^o
Verheffing (680)	15r ^o	835b	5r ^o a	175v ^o -176r ^o
Mirakelen	15r ^o -27r ^o	835b-848a	5r ^o a-8v ^o b	—
1ste translatie (1010)	27r ^o -29r ^o	848a-850a	8v ^o b-9r ^o b	—
2de translatie (1058)	29r ^o -30r ^o	850a-851a	9r ^o b-9v ^o b	—
Andere mirakelen (11de eeuw)	30r ^o -v ^o	851a-852a ²²	9v ^o b-10r ^o a	—
<i>H. Livinus</i>				
Leven	31r ^o -39r ^o	852a-861b	10r ^o a-13r ^o a	—
Passie	39r ^o -46r ^o	861b-869a	13r ^o a-15v ^o a	—
Verheffing (842)	46r ^o -47r ^o	869a-870a	15v ^o a-b	—
Translatie van Houtem naar Sint-Baafs (1007)	47r ^o -49v ^o	870a-873a	15v ^o b-16r ^o a	—
2de translatie (1171)	50v ^o -51v ^o	873a-874b	16r ^o a-17r ^o a	—
Gebed	52r ^o -54r ^o	—	17r ^o b-17v ^o b	—
<i>H. Landoaldus</i>				
Leven	55r ^o -58r ^o	895a-898a	—	—
1ste verheffing	58r ^o	898a-b	—	—
Mirakelen na de verhef- fing	58v ^o -60v ^o	898b-900b	—	—
Noormannenbedreiging	60v ^o -61r ^o	900b-901a	—	—
2de verheffing	61r ^o -62r ^o	901a-902b	—	—
Verheffing van de H. Landrada	62r ^o -63r ^o	902b-903a	—	—
Translatie van Winters- hoven naar Sint-Baafs (980)	63r ^o -69r ^o	903b-909b	—	—
3de verheffing (982)	69r ^o -v ^o	909b-910b	—	—
	69v ^o -71v ^o	910b-912b	—	—
	71v ^o -73v ^o	912b-914b	—	—
Mirakelen na de verhef- fing	73v ^o -79r ^o	915a-920b	—	—
<i>H. Landrada</i>				
Leven	79r ^o -83v ^o	920b-926a	—	—
Translatie van Bilzen naar Wintershoven	84r ^o -87v ^o	926a-930a	—	—
Translatie naar Sint- Baafs	87v ^o	930a	—	—

22. In *G* wordt de datum van de bewerking nooit vermeld.

	<i>Bg</i>	<i>G</i>	<i>Bs</i>	<i>W</i>
<i>H. Pharaïldis</i>				
Translatie van Lotharingen naar Sint-Baafs (754)	87v ^o -88r ^o	930a-b	—	—
Leven	88r ^o -v ^o	930b-931a	—	—
2de translatie (1140)	88v ^o	931a-b	—	—
<i>H. Macarius</i>				
Leven	89r ^o -98v ^o	874b-884b	—	—
Verheffing (1067)	98v ^o -100v ^o	884b-887b	—	—
Mirakelen bij het graf	100v ^o -106r ^o	887b-893b	—	—
Mirakelen na de verheffing	106r ^o -112r ^o	893b-895a ²³	—	—
Gebed	112r ^o -113v ^o	—	—	—
Slotwoord	113v ^o -114r ^o	931b-932a ²⁴	—	—

Uit *Bg* zelf en uit de verhouding ervan met *G*, *Bs* en *W* dient te worden afgeleid dat we *Bg* als legger moeten kiezen.

Bg is expliciet aan de auteur toegeschreven en omvat de volledige tekst van de legenden, met een inleiding. Bovendien zijn de aantekeningen en bijvoegingen, in de marges of tussen de regels, van de hand van Olivier de Langhe²⁵.

De studie van de varianten²⁶ toont dat *Bs* en *W* direct op *Bg* teruggaan, *G* waarschijnlijk indirect, in elk geval dat *G*, *Bs* en *W* later werden vervaardigd.

G. De kopiist heeft geen rekening gehouden met de bijvoegingen van Olivier de Langhe: als ze voorkomen, is het een pronomen, een adverbium, kortom kleine woorden die hij zelf kon bijschrijven. Vergeten woorden en fouten door homoion teleuton bewijzen dat *G* later werd geschreven.

23. De kopiist heeft maar één mirakel overgeschreven en schijnt wel een onvolledige tekst als model te hebben gebruikt (cf. *infra*, de verhouding tussen *G* en *Bg*). In de hierboven uitgegeven inleiding van *Bg* preciseerd Olivier de Langhe dat de legenden reeds in het Middelnederlands waren vertaald.

24. Het zinnetje waardoor de tekst aan Olivier de Langhe is toegeschreven, komt hier niet voor.

25. Omtrent het schrift van Olivier de Langhe verwijs ik naar mijn beschouwingen over het belang van zijn geschriften. Er zijn wel ook enkele bijvoegingen die door de kopiist zelf werden aangebracht: we herkennen daar dezelfde hand die de tekst heeft geschreven.

26. In het apparaat van de diplomatische uitgave van *Bg* (cf. mijn verhandeling, blz. 182-416) zijn de varianten van *G*, *Bs* en *W* opgenomen. Slechts met de spellingvarianten, de fonetische varianten en de lengte van de lettergrepen heb ik daar geen rekening gehouden.

Terwijl in *Bg*, fol. 106^r°-111^r°, de vertaling van een aantal mirakelen van de H. Macarius voorkomt, bevindt zich in *G*, blz. 893b-894a :

Aldus tgraf van sente macharis orcont hoe groete myraculen dat de almachtighe god bi hem heeft ghewrocht Ende al heeft dese heilighe sant vele andere myraculen ghedaen nochtan en vinde jcker niet meer jn ghescrifte hier naer volghet eene groete myracule van sente macharise.

Toch beschrijft de kopiïst van *G*, blz. 894a-895a, het laatste mirakel, dat in *Bg*, fol. 111^r°-112^r°, wordt aangetroffen. Hij schijnt *Bg* niet te hebben gekend, maar de aanwezigheid van het laatste mirakel laat vermoeden dat hij een andere toen bestaande Middel-nederlandse tekst als model heeft gebruikt.

Bs en *W*. De bijvoegingen van Olivier de Langhe zijn in beide teksten ingelast. Vergeten woorden en in *Bs* ook fouten door homoïon teleuton bewijzen dat *Bg* voor beide afschriften als model diende.

2. Beschrijving van de handschriften

Elk handschrift wordt afzonderlijk beschreven. Wat de indelingen van de inhoud betreft, houden we ons aan het uiterlijk aspect van de tekst²⁷. Met het oog op het bestaande parallellisme tussen de behandelde legenden en op de keuze van *Bg* als legger, bespreken we slechts de inhoud van *Bg*. Voor elke indeling van *G*, *Bs* en *W* verwijzen we naar de vergelijkende tabel der vier Middel-nederlandse handschriften en naar *Bg*.

Wat nu de inhoud van *Bg* betreft, vermelden we niet telkens de overeenstemmende passage in de andere handschriften : alle gegevens hieromtrent bevinden zich in de pas vermelde tabel. Wel geven we het betreffende incipit uit de Latijnse compilatie (= *Lat. comp.*) van de auteur over hetzelfde onderwerp, die thans in hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 487, blz. 1-132, is bewaard²⁸. Sommige stukken van beide werken zijn verder gedetailleerd om een betere idee te geven van de wijze waarop onze auteur zijn Latijnse compilatie in het Middelnederlands heeft overgebracht.

27. Hierboven heb ik gewezen op het groot aantal onderverdelingen in *Bg*, meestal door een rubriek aangeduid. Over het algemeen komen die rubrieken in de andere handschriften niet voor.

28. Verderop bespreek ik de verhouding tussen beide werken van Olivier de Langhe en signaleer ik een paar andere mogelijke Latijnse bronnen van zijn legenden.

HS. BRUGGE, GROOT SEMINARIE, 383/10^a-10

A. Beschrijving van de codex

De codex telt 118 papieren folio's van 197×139 mm en bestaat uit negen sexternen (fol. 1-12, 13-24, 25-36, 37-48, 49-60, 61-72, 73-84, 85-96, 97-108) en een quatern (fol. 109-115bis), waarvan het laatste blad ongefolieerd is gebleven. Alles samen 116 bladen. Aanschouwelijk voorgesteld in een formule ziet de samenstelling er als volgt uit : 9 VI, IV. Het handschrift telt 58 dubbele bladen, verdeeld over 10 katernen, die zeer gelijk van samenstelling zijn. Voorin bevinden zich twee moderne schutbladen, waarvan het eerste op de binnenzijde van het voorbord is geplakt; achterin eveneens twee moderne schutbladen, waarvan het laatste op de binnenzijde van het achterbord is geplakt.

De bladen zijn met inkt of met loodstift afgeschreven. Op sommige folio's is de afschrijving nog duidelijk zichtbaar, maar meestal is zij haast volledig uitgewist. Er is geen liniëring. De bladzijden zijn beschreven in een kolom van 17 à 19 regels²⁹. Fol. 24^v, 50^r, 54^v, 92^v zijn onbeschreven. De bladspiegel meet 127 à 130 × 70 à 83 mm. Signaturen en reclamen worden in het handschrift niet aangetroffen. De dikte van het blok zonder borden is 24 mm.

De moderne potloodfoliëring loopt van 1 tot 115 en bestaat uit Arabische cijfers die in de rechterbovenhoek van elke rectozijde zijn aangebracht. De schutbladen en het laatste blad zijn ongefolieerd gebleven.

Schrift, datering en rubricering.

Geheel de tekst is door dezelfde hand in een littera cursiva geschreven, die zeer persoonlijk schijnt te zijn³⁰.

Het handschrift is vijfmaal gedateerd :

Desen aerbeit was anghenomen van eenen religieus te sente baefs Jnt jaer ons heeren .M.CCCC. ende .xxxiiij. (fol. 2^r).

Sente baefs leuen ouerliden verheffen mirakelen ende translacien waren aldus ghetrocken hutten latine ter eeren vanden helegghen sant ende ter salicheit vanden volcke jnt jaer ons heeren .M.CCCC. ende .xxxiiij. (fol. 30^v).

Sente lieuins leuen passie verheffen toecomst ende translacie waren aldus ghetrocken hutten latine ter eeren vanden helegghen martelare

29. Uitgezonderd fol. 24^r : 5 1/2 r., 54^r : 16 r., 88^v : 20 r., 114^r : 9 r.

30. Een goed erop lijkend schrift heb ik gevonden in J. Kirchner, *Scriptura Gothica Libraria, A saeculo XII usque ad finem medii aevi LXXXVII imaginibus illustrata*, Oldenbourg, 1966 : Tab. 45 an. 1391 scr. prope Duacum in Gallia septentrionali. Bastarda cursiva.

ende ter salicheit vanden volcke Jnt jaer ons heeren *MCCCC ende xxxiiij* (fol. 51^v).

Hier volghet fleuen verheffen toecomst ende mirakelen vanden heleghe[n] confessoer sente landolue ende zinen ghesellen ghetrocken huten latine Jnt jaer ons heeren *M CCCC ende xxxiiij* twelke leuen verheffen Nodgerus bisscop van maestricht of van ludeke in latine bescreef (fol. 55^r).

Hier volghen eeneghe mirakelen van sente macharis ghedaen achter dat hii verheuen was ghetrocken huten latine int jaer ons heeren *.M.CCCC. ende .xxxv.* (fol. 106^r).

Als watermerk komen verzamelde letters voor, gelijkend op Briquet 9744 (1433).

De inkt is donkerbruin voor de tekst, niet zo donker voor de bijvoegingen en aantekeningen van Olivier de Langhe.

Rode titels door de kopiist ; rode initialen van 1 à 4 regels hoog (de J echter 5 of 6 regels hoog) ; rood doorstreepte hoofdletters in geheel het handschrift telkens om een nieuwe zin aan te duiden ; soms rode letters met bruine inkt doorstreept ; rode puntjes om een datum aan te duiden ; soms zwarte puntjes rood overgedaan ; rood doorstreepte woorden om een woord of een datum te doen uitkomen of om een verkeerd woord door te halen ; rode streepjes om twee aaneengeschreven woorden te scheiden of als leestekens ; soms een woord met rode inkt boven de regel bijgeschreven. De rubricator schijnt de tekst te hebben nagezien³¹.

Band.

Het handschrift is gebonden in een zestiende- of zeventiende- eeuwse perkamenten band. Op de rug staat met inkt geschreven : *Mirakelen van St. Bavo.*

Herkomst.

De stempel „EVECHE DE BRUGES” onderaan op de rectozijde van het voorste schutblad bewijst dat het handschrift aan het bisdom Brugge heeft toebehoord. Op de binnenzijde van het voorbord staat met potlood geschreven : *Verz. Bisdom 383/10^a-10.*

Geschiedenis.

Op het blad papier dat op de binnenzijde van het achterbord is geplakt, staat volgende aantekening : *15 juli 1776 N. 118.* Onmiddellijk doet zich de vraag voor, of de codex aan J. B. Verdussen, de bekende verzamelaar van Dietse handschriften, heeft toebehoord : de bibliotheek van die senator van Antwerpen werd

³¹. B.v. fol. 74^v, waar *Anrien* in plaats van *Anriep* stond, heeft hij de *n* in een *p* met rode inkt veranderd.

inderdaad na zijn dood in het sterfhuis te Antwerpen op 15 juli 1776 en volgende dagen geveild³². We mogen de vraag affirmatief beantwoorden, daar onze codex in de auctiecatalogus op blz. 97 is vermeld: *Mirakelen van S. Bavo overgeset uyt het Latijn anno 1434. door Olivier de Lange Prior des Kloosters van S. Baafs*. Het handschrift was met drukken samengebonden.

J. B. Verdussen had de codex op de veiling-C. van Alkemade en P. van der Schelling verworven, die op 3 mei 1751 en volgende dagen te Rotterdam werd gehouden³². In de auctiecatalogus komt ons handschrift onder nr. 10 voor: *Mirakelen van St Bavo 1434*.

Uit een ex-libris dat op de binnenzijde van het voorbord is geplakt, blijkt dat onze codex later in het bezit van H. Vanden Block kwam:

EX LIBRIS HENRICI VANDEN BLOCK, Presbiteri et insignis Collegiatae Ecclesiae DD. Michaelis et Gudilae Bruxellis Capellani.

Op een eronder bijgeplakt papiertje staat nog geschreven:

M. Vanden Block est mort je crois curé de l'hôpital S. Jean à Bruxelles où il a laissé une quantité de Stes reliques authentiques. il avait une superbe bibliothèque³³.

Zijn bibliotheek werd op 28 januari 1808 en volgende dagen te Brussel verkocht. In de auctiecatalogus wordt ons handschrift als volgt beschreven: *Mirakelen van S. Bavo, MSS. seer oud*. De codex werd verkocht met *La vie insigne de la mère Magdeleine – Florence de la Croix. MSS.*

Ons handschrift werd later het eigendom van Mgr. J. B. Malou, bisschop van Brugge van 1849 tot 1864³⁴, en kreeg toen de

32. Over belangrijke verzamelaars van Middelnederlandse handschriften, cf. Dr. J. Deschamps: *Nederlandse handschriften*, in *Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur*, dl. III, Gent, (1965), blz. 482; *Geschiedenis van de Middelnederlandse handschriften*, in *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXIV, 1970, deel II, blz. 9-11, en in *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Tentoonstelling ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 24 okt.-24 dec. 1970. Catalogus*, 2de herziene druk, Leiden, 1972, blz. 5-7; *Het Weense handschrift van de „Tweede Partij” van de „Spiegel Historiae”*, Kopenhagen, 1971, blz. 12-13 (*Mediaeval Manuscripts from the Low Countries in Facsimile*, I).

33. Het schijnt echter weinig waarschijnlijk dat H. Vanden Block tot zijn dood curé de l'hôpital S. Jean à Bruxelles was. Hij wordt inderdaad niet vermeld in P. J. Goetschalckx, *Album Pastorum tum veteris tum hodierni Archiepiscopatus Mechliniensis*, dl. I, Donk (Ekeren), (1908), blz. 75.

Een opmerking op het gebied van de codicologie: vóór *est* is *avait* doorstreept. Dezelfde hand schreef ook het papiertje dat op de rectzijde van het schutblad is geplakt: cf. *infra*, inhoud, 1.

34. Men zie over Mgr. J. B. Malou de notitie van Th.-J. Lamy in de *Biographie Nationale*, dl. XIII, Brussel, 1894-1895, kol. 253-258.

signatuur 10^a/10. Na de dood van Mgr. Malou werd zijn particuliere bibliotheek in het bisdom bewaard, waar onze codex de signatuur 383/10^a-10 droeg. Dan werd de bibliotheek in het Archief van het Groot Seminarie overgebracht, waar onze codex nu berust ³⁵.

B. Inhoud

1. Schutblad. Volgende aantekening komt op de rectozijde voor :

MIRAKELEN van SINT BAVO Overgezet uit het Latijn A^o. 1434. door M^r. Olivier de Lange Prior des Kloosters van St Baafs, Mag. Artium en Baccalaureus.

Het schrift dagtekent uit de 18de eeuw. Men mag aannemen dat de titel *Mirakelen van Sint Bavo* aan de codex ter gelegenheid van het binden werd gegeven. Zo wordt trouwens naar het handschrift verwezen in de bovenvermelde auctiecatalogen. De titel is weinig accuraat, daar slechts één aspect van de inhoud in aanmerking komt. Dit heeft iemand uit de 19de eeuw geconstateerd, die dan op een dun stuk wit papier, nu met een hoekje op het schutblad geplakt, heeft bijgeschreven :

Il faudrait dire plutôt : Leven en mirakelen van S. Bavo. Ce volume contient aussi les vies, miracles, élévations etc... des Saints communément appelés de Wintershoven, ainsi que des traits intéressants sur St. Liévin ; l'élévation du corps de S. Machaire et les miracles qui eurent lieu alors.

Dit gewone schrift uit de 19de eeuw is hetzelfde als dat van het bovenvermelde stuk papier dat op het ex-libris betrekking heeft. Onder de titel en rechts stond iets geschreven, maar men heeft daar telkens een stuk papier opgeplakt : de lamp helpt niet om die aantekeningen te ontcijferen. Onder aan de bladzijde bevindt zich de stempel „EVECHE DE BRUGES”.

Op de versozijde staat volgende aantekening :

Oliverius longüs haec S.^{ti} Bavonis miracula ex latino flandrica fecit ; quae traductio Valerio Andreae incognita est ; vide hic in fine : Val. r.f. 932.

Die woorden werden veel later dan het handschrift zelf geschreven. Valerius Andreas heeft dit werk van Olivier de Langhe

35. Ik betuig mijn welgemeende dank aan Dom N. Huyghebaert, die mij de bovenstaande gegevens over de verschillende bewaarplaatsen van de codex in Brugge heeft meegedeeld.

inderdaad noch in de eerste noch in de tweede uitgave van zijn *Bibliotheca Belgica* vermeld³⁶. In tegenstelling met wat we volgens de woorden *vide hic in fine* zouden verwachten, is er op het einde van het handschrift niets in verband met die regels te vinden. Misschien is *Val. r. f. 932* de signatuur van het boek in een bibliotheek?

2. 'Fol. 1r^o-2v^o. Prologus.

Inc. Hier volghet bi der hulpe ons heeren 'tleuen ende mirakelen vanden santen. wies heleghe lichamen rustende zijn. inde kerke te sente baefs... Expl. Beter eist openbaren de vrucht der waerheit dan de bladre van scoenen woerden specialic int leuen vanden santen twelke leuen ons es een exemple van duechden ende recht bewiis om te comene ten eweghen leuene amen³⁷.

De titel van de *Lat. comp.* luidt als volgt:

Sequitur legenda sanctorum huius loci compendiose. substantialiter tamen recitata quatinus citius ac leuius. eorum vita beata. memorie commendetur. Si quis diffusius materiam inspicere uoluerit. ad hystoriam originalem recurrat.

De nadruk op de bondigheid is meer dan een *topos*: in de loop van de uiteenzetting zal blijken dat de tekst eigenlijk een samenvatting van andere bronnen is.

3. Fol. 2v^o-30v^o. Legende van de H. Bavo (7de eeuw - 1 oktober).

a. Fol. 2v^o-15r^o [Leven van de H. Bavo] *hier volghet tleuen vanden helegghen confessoer sente bauen also de bouken int latiim verclaren*
Inc. SEnte baue was van den hedelen gheslachte der princhen van vrankerike ende hoer vanden hertoghen van oesterike. gheboren in aspergouwen ende van dien lande de hedelste Wies vader hiet eylolfus ende zijn moeder adeltrudis beede duechdeliic leuende... Expl. Dese heleghe sant was vanden inghelen up ghenomen ten eweghen leuene int jaer ons heeren .vij^c.xxxii. op den eersten dach van octobere.

Lat. comp., blz. 1-15 : *Incipit vita beati bauonis* huius ecclesie patroni. Gloriosus dei adletha allowinus cognomento bauo. ante secularia tempora preelectus et predestinatus a deo. francorum principum genus...

36. Cf. *supra*, voetnoot 7.

37. De inleiding is hierboven uitvoerig gepubliceerd.

38. Theodoricus, abt van Sint-Truiden van 1099 tot 1107 herschreef de *Vita Sancti Bavonis* uit de 9de eeuw (BHL 1049): cf. Dr. J. Deschamps, *Fragmenten van twee Middelnederlandse levens van Sint-Trudo*, in *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XVI, 1962, blz. 221.

Beide teksten zijn een bewerking van de *Vita* van de H. Bavo door Theodoricus van Sint-Truiden³⁸. Uitg. *BHL* 1051³⁹.

b. Fol. 15r° [Korte tekst over een verheffing van de H. Bavo in 680] Inc. *Jtem int jaer ons heeren .vijc. ende .lxxx. opden eersten dach van ougstmaent ...* Expl. *Van sente loye bisscop wesenden van noyoen of van dornike in de tiit vanden abdt wilfridus.*

In plaats hiervan bevindt zich in de *Lat. comp.*, blz. 17-23 :

De loco in quo beati bauonis reliquie conseruantur. Inc. *Hic locus sex miliarijs ab oceani distat litoribus...*

c. Fol. 15r°-27r° [Mirakelen van de H. Bavo] *Dese heleghe sandt heeft meneghetande mirakele ghedaen dewelke niet ziin ghescreuen noch ter clarer kennessen comen Maer hier na volghen eeneghe mirakelen also de boeken int latiin verclaeren ...* Inc. *EEn mensche woenende in de prochie van sente baefs dede hute ghiericheden ziin ambacht opden saterdach langhere dan eeneghe andere ende dan costume was...* Expl. *Als dese quade liede weder camen metten schepe te lande niemant van hemlieden beken-den twiif Ende also tracse wech verlost wesende bider hulpe vanden helegghen sant.*

Lat. comp., blz. 23-37 : *De miraculis beati bauonis.* IN territorio memorati castri...

Beide werken van Olivier de Langhe hebben als bron de oorspronkelijke Latijnse tekst van de mirakelen van de H. Bavo, in de 10de eeuw opgesteld en in drie boeken ingedeeld. Uitg. *BHL* 1054. Onze auteur heeft in een eerste reeks 20 mirakelen in het Latijn beschreven, waarvan hij er 16 in het Nederlands heeft overgebracht. Daarna komt in *Bg* een mirakel dat in de *Lat. comp.* niet voorkomt. Dan staat resp. blz. 31 en fol. 22v° :

Hec pauca de miraculis sancti iniuriarum suarum uindicantis. Dese vorseide mirakelen betoghen hoe dat deze heleghe sant tongheliic dat men hem doet wrekende es metten werken op de ghene die niet begripelic ziin metten woerden

39. Ik geef geen opsomming van de uitgaven van een bepaald stuk, maar verwijs telkens naar het geschikte nummer van de *Bibliotheca Hagiographica Latina* (= *BHL*), Brussel, 1898-1901, en het supplement, Brussel, 1911. Als een uitgave sindsdien is verschenen, signaleer ik de nodige gegevens. Incipit, explicet en uitgaven zijn in mijn verhandeling in details opgenomen : men zie aldaar, blz. 94-151. Om een uitvoerige lijst van de bestaande uitgaven van een aantal stukken van de *Lat. comp.* verwijs ik naar mijn notitie in *Suppl. Biogr. Nat.*

Sequitur de operibus pietatis

Hier na volghen eeneghe mirakelen betoghende ziii goedertierheit Want zo de santen harderliker wreken tonrecht dat men doet zo zii goedertierliker ende eer verleenen dat men gherechtelike of duechdelike an hemlieden versoekende ende biddende es

In de tweede reeks zijn in de *Lat. comp.* 19 mirakelen beschreven, waarvan er 12 in *Bg* voorkomen.

d. Fol. 27°-29° [Eerste translatie van de H. Bavo in 1010 en de mirakelen die toen gebeurden] Inc. INT jaer ons heeren .M. ende .x. opden eersten dach van ougstmaent inden tiit vanden abdt eeremboldus ... Expl. een cleen tiit in dusdaen anxene ghewest hebbende ziii leden ontvinghen haer cracht stont met bliscepen op ziii voete ghesont ende bleef in zulker ghezonde siin leuen lanc.

Lat. comp., blz. 37-40 : *Sequitur de prima translatione eiusdem sancti* : Anno dominice incarnationis millesimo decimo. regnante rege rotberto. marchyso balduino procurante abbatiam sancti petri sanctique bauonis. domino etiam eremboldo eam regente...

Vier mirakelen zijn dan in beide werken beschreven, na het verhaal van de translatie. Uitg. *BHL* 1056⁴⁰.

e. Fol. 29°-30° [Tweede translatie van de H. Bavo in 1058 en de mirakelen die toen gebeurden] Inc. JNT jaer ons heeren .M.lviij. opden .x.^{sten}. dach van meye in de tiit vanden abdt folbertus... Expl. Want de hemel wart open ghedaen. ende teeken vanden helegghen cruce. wart daer op den fiertere ghetocht met groter claerheit.

Lat. comp., blz. 40-42 : *Sequitur de secunda translatione eiusdem sancti* : Tempore eremboldi abbatis... Anno postea dominice incarnationis millesimo quinquagesimo octauo folberto sancti bauonis abbate...

In de *Lat. comp.* worden de eerste zes regels eigenlijk nog aan de eerste translatie besteed. Met *Anno...* begint het verhaal van de tweede translatie : uitg. *BHL* 1057 en 1058 (*eadem ex 'exemplari contracto' = 'Lat. comp.'*).

f. Fol. 30°-v^o [Enkele beschouwingen van de vertaler] Inc. NOCh ziihre andere grote mirakelen van desen helegghen sant ghedaen ende int latiin bescreuen... Expl. dat dese heleghe fonteynen ende vercoren vate van gracien in hu besloten specialic op hu vloyen willen ende vruchtbarich maken in allen duechden Amen SEnte baefs leuen ouerliden verheffen mirakelen ende translacien waren aldus ghetrocken hutē latine ter eeren vanden helegghen sant ende ter salicheit vanden volcke jnt jaer ons heeren .M. CCCC. ende .xxxiiij.

40. Een recentere uitgave van M. Coens verscheen in *Analecta Bollandiana*, LXXXVI, 1968, bz. 52-55.

Olivier de Langhe verwijst naar de *Miracula saec. XI*, die hij wel beschreef in de

Lat. comp., blz. 42-49 : Dum miles dei bauo in flandria deportatur...

Uitg. *BHL* 1059⁴¹ en 1060 (*eadem ex 'exemplari contracto' = 'Lat. comp.'*). In *Bg* komt daarentegen een aanspraak tot de stad Gent voor :

GHendt gheluckeghe stede verbliit looft ende danct onzen heere...

4. Fol. 31r^o-54r^o. Legende van de H. Livinus (7de eeuw - 12 november).

a. Fol. 31r^o-39r^o [Leven van de H. Livinus] *hier vollecht tleuen ende de passie van sente lieuine ghetrocken buten latine twelke leuen ende passie sente bonefacius erdsbisscop van mens in latine bescreef ter bede ende ingheueene van sente lieuens dissiplen ghebeeten foilanus helias ende kilianus de welke alle dinc achterlatende vollechden den helegghen martelare om ziin saleghe leeringhe ende duechdelic leuen Inc. DE heleghe erdsbisscop ende martelare sente lieuin was van edelre gheborde wies vadere hiet teagnius scotte wesende ... Expl. onuertallic volc van mans ende wiuene camen met haren sieken tote hem ende ontvinghen ghesonde ter zielen ende ten lichame.*

b. Fol. 39r^o-46r^o [Passie van de H. Livinus] *hier beghint de passie of martelaerschip van sente lieuine Inc. ALs dese heleghe leerare daghelicx twolc was instruerende ende leerende. eeneghe ontvinghen zine heleghe vermaninghe andere waerse weder staende ... Expl. De heleghe vrouwe craphaildis waren zii begrauende op haer seluen biden graue vanden helegghen martelare sente lieuin Dit vorseide heeft bescreuen in latine de vornoemde erdsbisscop sente bonefacius.*

De verering van de H. Livinus, Ierse bisschop en missionaris, die in de 7de eeuw het martelaarschap in Vlaanderen zou hebben ondergaan, schijnt wel op een splitsing te berusten : *Livinus* naar *Liafwinus* (*Lebuinus*), beschermheilige van Deventer (Nederland, Overijssel). Liafwinus was een angelsaksische priester, die omstreeks 785 is gestorven⁴².

41. Voor de eerste maal werd de tekst geheel uitgegeven door M. Coens, in *Analecta Bollandiana*, LXXXVI, 1968, blz. 60-65.

42. Men vindt de eerste schriftelijke vermelding van deze Livinus in een brief van abt Othelbold (1019-1024) aan gravin Otgiva, waar hij een opsomming geeft van de relikwieën van zijn abdij : cf. M. Coens, *Anciennes litanies de saints*, in *Analecta Bollandiana*, LIX, 1941, blz. 277-281, vooral blz. 278. Een belangrijk argument tegen het bestaan van een bisschop en martelaar Livinus mag wel worden afgeleid uit het totale zwijgen der oude liturgische documenten, waar zo'n belangrijke heilige normaal naast Amandus, Bavo, Lambertus, enz., van wie de sacramentariën in de 9de eeuw zo dikwijls getuigen, zou moeten vermeld zijn : cf. M. Coens, *Anciennes litanies...*, blz. 278. M. Coens betwist het bestaan van de H. Livinus, en

Lat. comp., blz. 51-69 : *Incipit uita seu passio beati liuini martyris eximij quam scripsit beatus bonefacius archyepiscopus maguntinensis ad instantiam preces ac relationem discipulorum prefati martyris uidelicet foillani. helye et kyliani*: Tempore colomagni regis scottorum erat quidam senator scottigena nomine teagnius natiue nobilitatis excellentissimus...

De passie begint blz. 62 :

denique cum diuinus doctor...

Beide werken van onze auteur hebben als uitgangspunt een legende uit het midden van de 11de eeuw, die aan de H. Bonifacius, bisschop van Mainz, werd toegeschreven. Uitg. BHL 4960. Eigenlijk zouden monniken van Sint-Baafs de legende ten voordele van hun klooster hebben opgesteld⁴³.

c. Fol. 46r^o-47r^o [Verheffing van de H. Livinus (en van de H. Briccius) in 842] *Hier volghet hoe de heleghe lichame verbeuen was* Inc. OM de menegherande mirakelen de welke gheuieren ten graue vanden heleghe erdsbisscop ende martelare sente lieuine ende voert ter vermaninghe ende bede vanden abdt ende religeusen van sente baefs ... Expl. De coninc daer na wesende ghepayt vanden graue boudiin trac eenen andren wech te zinen lande waert. al haddi nochtan ghemeent sente lieuins lichame in zinn weder keeren met hem te voerne.

d. Fol. 47r^o-49v^o [Translatie van de H. Livinus (en van de H. Briccius) van Houtem naar Gent in 1007] *hier vollecht hoe de heleghe lichame van sente lieuine was den volcke ghetocht ende van houtem brocht te sente baefs* Inc. DE abdt eremboldus zeere begheerende te hebbene den heleghe lichame van sente lieuine in den cloester te sente baefs trac bi rade van zinen religeusen te houtem ... Expl. men brochte den heleghe martelare in den cloestere te sente baefs. ende was met alre eeren ende werdcheit ghestelt biden heleghe lichamen vanden andren santen Jnt. jaer. ons heeren .xc. ende .vij.⁴⁴

Lat. comp., blz. 70-77 : *SEquitur translatio sancti liuinij de holtem in Gandauum* DVm locus sepulcralis beati liuinij martiris miraculis coruscaret...

in een later artikel, nl. *L'auteur de la Passio Livini s'est-il inspiré de la Vita Lebuini ?*, in *Analecta Bollandiana*, LXX, 1952, blz. 285-305, toont hij dat de auteur van de *Vita Livini* (BHL 4960) de *Vita Liauwini* (of *Lebuini*) *antiqua* (BHL 4810b) als grondslag voor zijn werk heeft gebruikt. Ook J. Walters, *De eerste geloofspredikers op het grondgebied van het huidige bisdom Gent*, Gent, 1946, h. VI (Sint Lieven), blz. 103, spreekt van „de valse *Vita* uit de tweede helft der 11de eeuw”.

43. Cf. M. Coens, *L'auteur de la Passio Livini...*, blz. 288 en voetnoot 2.

44. In onze tekst volgen nog enkele regels over een translatie die in 1083 zou plaats gevonden hebben :

Een bisscop van dornike gheheeten ratbodus toechde ende verleide met alre werdcheit ende reuerencien den heleghe lichame van sente lieuine Jnt jaer ons heeren .xc. ende .lxxxij.

Het verhaal van de translatie begint blz. 71 :

Erat eo tempore in gandensi cenobio sancti bauonis abbas eremboldus hic loco cui preerat aliquam a deo dignitatis gratiam in diebus suis fieri optabat et quia locus sepulture sancti liuini hereditarius erat sancti bauonis ex antiquo...

De tekst van de translatie van de relikwieën van de H. Livinus van Houtem naar Gent, waarin ook de verheffing van 842 wordt besproken, werd maar later opgesteld, in elk geval na de tekst van de pseudo-Bonifatius⁴⁵. Uitg. *BHL* 4962.

e. Fol. 50v°-51v° [Andere translatie van de H. Livinus in 1171] Inc. EEn bisscop van dornike gheheeten galtherus dede open sente lieuins fiertere met sulker reuerencien ende feestelicheit als daer toebehoert ter presencie van abden religeusen clerken ende grote menichte van volke ... Expl. MEn mach op elc jaer beseffen ende weten hoe dat dese heleghe martelare sente lieuin bi ziere verdiente bedinghe ende mirakelen tuolc menichsins bewarende es ende al de mirakelen die hii binnen .vijc. jaren ghedaen heeft ne waren om de grote menichte niet wel scriuelic al warse te clarer kennessen comen SEnte lieuins leuen passie verheffen toecomst ende translacie waren aldus ghetrocken huten latine ter eeren vanden helegghen martelare ende ter salicheit vanden volcke Jnt .jaer. ons heeren .M. CCCC. ende .xxxij.

Lat. comp., blz. 77-81 : *Sequitur alia translatio sancti liuini* PRecessere hunc translationis diem preces et vota fidelium... Tornacensis episcopus...

Het verhaal eindigt met een mirakel :

ecce puer vnus cum ydoneis testibus in populo presentatur quem asserebant in aquis fluminis legie certissime suffocatum et ad inuocationem beatissimi liuini saluti celerrime donatum

Men presenteerde daer een kint met notabelen orconden de welke seiden dat tkint in de leye seker verdroncken wesende ten anroepene van sente lieuine wart haestellic weder leuende

Uitg. *BHL* 4963⁴⁶.

f. Fol. 52r°-54r° [Gebed tot de H. Livinus] Hier volghet een bedinghe anden helegghen martelare sente lieuin Inc. O Helich erdsbisscop ende martelare sente lieuin hemelsche bloeme licht des lants bider gracie ons heeren ghelicht in huwer moeder lichame ... Expl. Ende haerlieder bede bider verdiente ende hulpe van huwen helegghen martelare sente lieuin goedertierlike ontfaen Amen.

45. Cf. M. Coens, *L'auteur de la Passio Livini...*, blz. 290 en voetnoot 2. Een aantal details bewijzen het artificiële karakter van deze tekst : cf. *ibid.*, blz. 290-297.

46. Hier wordt naar de Latijnse compilatie van Olivier de Langhe verwezen.

Dit gebed komt in de *Lat. comp.* niet voor.

5. Fol. 55r°-79r°. Legende van de H. Landoaldus (7de eeuw - 19 maart).

a. Fol. 55r°-58r° [Leven van de H. Landoaldus] *Hier volghet ileuen verheffen toecomst ende mirakelen vanden helegghen confessoer sente landolue ende zinen ghesellen ghetrocken buten latine Jnt jaer ons heeren M CCCC ende xxxiiij twelke leuen verheffen enz. Nodgerus bisscop van maestricht of van ludeke in latine bescreef Inc. DE heleghe confessoer sente landolf wesende van edelre gheborde was te rome in ziin jonghe dagen neerenstelike leerende naturlike sciencie ende de heleghe scripture... Expl. De heleghe maghet sente vinciane ouerleet dese weerelt ende trac ten eeuwewghen leuene. Jnt jaer ons heeren .vjc.xliij. ende was van haren broeder sente landolue in de vorseide kerke te wintershoue begrauen.*

Lat. comp., blz. 81-82 : *Sequitur de vita translatione aduentu ac eleuatione sancti landoaldi romane ecclesie archipresbiteri legenda scriptis nodgerus traiectensis uel leodicensis ecclesie presul A Summo pontifice martirio dantur beato amando ad annunciandum uerbum dei plures adiutores Jnter quos sanctus landoaldus archipresbiter amantius dyaconus...*

Olivier de Langhe verwijst naar de legende die Notgerus, bisschop van Luik, in de 10de eeuw door Herigerus van Lobbes liet schrijven⁴⁷. Uitg. *BHL* 4701. Reeds de titel kondigt aan, dat de mirakelen van de heilige in de *Lat. comp.* niet voorkomen.

b. Fol. 58r° [Verheffing van de H. Landoaldus] *Hier volghet de eleuacie of verheffen van sente landolue ende zinen ghesellen Inc. VEle jaren hier na leden sente florbertus de derde bisscop wesende van maestricht of van ludeke achter sente lambrechte ... Expl. dese heleghe lichamen verheffende op den eersten dach van desembre.*

Lat. comp., blz. 82-83 : *Sequitur de translatione sancti landoaldi sociorum-que eius PLurimis deinde elapsis annorum curriculis sanctus florbertus tercio loco post beatum lambertum...*

Deze verheffing maakt eigenlijk deel uit van de bovengenoemde *Vita* en staat in de *Lat. comp.*, met het verhaal van de Noorman-

47. In zijn rubriek schrijft Olivier de Langhe de legende van de H. Landoaldus aan Notgerus toe : men zie over de beroemdste bisschop van Luik (930-1008) o.a. de notitie van G. Kurth in de *Biographie Nationale*, dl. XV, 1899, kol. 901-909, en zijn werk *Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle*, 2 dln., Parijs-Brussel-Luik, 1905. Zo doet onze auteur ook in zijn *Lat. comp.* Notgerus heeft de legende niet zelf geschreven, maar heeft die door Herigerus van Lobbes laten maken. Men zie over Herigerus (?-1007) de notitie van G. Kurth in de *Biographie Nationale*, dl. IX, 1886-1887, kol. 245-251, en een recentere bibliografie in *Le Moyen Age*, dl. LXIX, 1963, blz. 121.

nenbedreiging en de tweede verheffing van de H. Landoaldus, onder de titel *Sequitur de translatione...*

c. Fol. 58v^o-60v^o [Enkele mirakelen van de H. Landoaldus] *Hier volghen eeneghe vanden mirakelen ghedaen achter dese heleghe verheffinghe Inc. EEn. edel man ende rike gheheeten lanzo hebbende consent vanden bisscop dede hute deuocien open doen de fiertren vanden santen ... Expl. Twelke zii snuchtens eerstrex volcomende was ende ontfinc volmaecte ghesonde.*

Het gaat hier om vijf van de *miracula in Wintershoven facta*. Uitg. BHL 4705⁴⁸. Olivier de Langhe heeft mirakelen in zijn Nederlandse tekst ingelast, wat hij niet deed in zijn Latijnse compilatie.

d. Fol. 60v^o-61r^o [Noormannenbedreiging] Inc. OM dese ende andere grote mirakelen zo boetmen den santen eere ende reuerencie tote dat een vreet volc gheheeten normans ... Expl. zo waren zii van duechdeliken lieden weder in de erde ghestelt.

Lat. comp., blz. 83 : mansit vero honor cultus et reuerentia circa sanctorum corpora quoadusque effera gens norhmannorum...

Deze korte tekst maakt deel uit van de bovenvermelde *Vita*.

e. Fol. 61r^o-62r^o [Tweede verheffing van de H. Landoaldus] *hier volghet de tweste eluacie of verheffen van sente landolue ende zinen ghesellen Inc. ALs dese heleghe lichamen aldus langhe tiit roekeloeslike ende zonder reuerencie hadden in de erde ghestaen So worden zii om de grote menichte van mirakelen die daer gheuielen weder verheuen huter erde... Expl. Cam haesteliic met eenre kerse daerwaert anroepende de hulpe vanden santen twee daghe lanc Ende op den derden dach tracso van daer claerlike siende.*

Lat. comp., blz. 83-84 : Post vero northmannicam expulsionem clarestentibus miraculis...

Na de Noormanneninvallen vond een tweede verheffing plaats. Uitg. BHL 4702.

f. Fol. 62r^o-63r^o [Verheffing van de H. Landrada] *hier volghet hoe dat sente landrade verheuen was Inc. INt naervolghende jaer dat dese vorseide heleghen verheuen waren So openbaerde haer snachs in visioene ten tween stonden Sente landrade tote eenre edelre vrounamen ende rike gheheeten sygeburgis... Expl. Ende dese verheffinghe was ghedaen opden .v^{sten}. dach van maerte.*

48. Die mirakelen zijn in de *Acta Sanctorum* (V. Palmé), maart, III, blz. 39-40 uitgegeven. Olivier de Langhe heeft volgende mirakelen bewerkt: nr. 13 (*Lanzo cupiens...*), nr. 14 (*sanatur contractus; daemoniaca liberatur*), nr. 16 (*sacrilegus horrenda morte punitur*) en nr. 15 (*hydropica restituitur*).

Lat. comp., blz. 84-85 : *Sequitur translatio sancte landrade virginis* Sigeburgis nobilis femina et diues morbo intercutis grauissime laborans bina visione monetur...

Een jaar na de verheffing van de H. Landoaldus werd de H. Landrada ook verheven. Uitg. *BHL* 4703.

g. Fol. 63^r-69^r [Translatie van de H. Landoaldus en zijn gezellen (dus ook de H. Landrada) van Wintershoven naar Gent in 980] *hier volghet hoe dat dese heleghe lichamen gebrocht waren van wintershouen inden cloester te sente baefs* Inc. OM de grote menichte van mirakelen dewelke bider helicheit ende verdiente van sente landolue ende zinen gheselschepe te wintershoue gheuielen... Expl. Ontfincse op hare scoudren ende brochse met groter bliscpen ende deuocien in den cloester te sente baefs jnt jaer ons heeren .ix^c. ende .lxxx.

Lat. comp., blz. 85-89 : *Sequitur aduentus sancti landoaldi in gandauo* UT sanctorum reliquijs maior reuerencia exhiberetur accepto imperatoris priuilegio data insuper auctoritate pape iohannis...

In zijn Nederlandse tekst heeft Olivier de Langhe het verhaal van twee mirakelen ingelast :

Fol. 66^r-v^o *hier volghen twee speciaal mirakelen* Inc. EEn kint was stelende de kersen ende andere ghiften diemen daer met deuocien offerende was Twelke kint wart haesteliic vanden viant beseten... Expl. Maer de man was de ghifte selue offerende om dat niet en was stede noch tiit metten santen daer na te beidene.

Lat. comp., blz. 87 : *quidam puerulus candelas et alia que fideles devote contularent furando auferens*...

Slechts het eerste mirakel wordt in de *Lat. comp.* beschreven. Het maakt inderdaad deel uit van het door Olivier de Langhe bewerkte verhaal van de translatie : uitg. *BHL* 4707 en 4709 (*epitome*)⁴⁹. Het tweede mirakel daarentegen komt uit het tweede boek van Herigerus over de translatie van de relikwieën naar Gent : uitg. *BHL* 4706⁵⁰.

h. Fol. 69^r-73^v [Derde verheffing van de H. Landoaldus en zijn gezellen in 982]

Fol. 69^r-v^o [De relikwieën worden in een crypt van de Sint-Baafsabdij geplaatst] Inc. Dese heleghe santen waren bider vorsienicheit gods ende biden beueelne vanden abdt womarus ghestelt beneden in den crocht te

49. De tekst die als bron diende bevindt zich in de *Acta Sanctorum*, maart, III, blz. 41-43, na het tweede boek van Herigerus en onder de titel „APPENDIX Repetita Translatio reliquiarum Gandavum”.

50. Dit mirakel staat in de *Acta Sanctorum*, maart, III, blz. 40, nr. 3 : *aegra subito reualescit*.

sente baefs ghewiit ter eeren van onser vrouwen... Expl. Doe cam tuolc van verren ende naer met kersen ende offeranden derwaert ende deden daer eenparliic vor de reliquien beloften in haerlieder noot.

Fol. 69^v-71^v [Elf mirakelen die voor de verheffing gebeurden] *Hier volghen eeneghe speciaal mirakelen vanden belegghen ghendaen eer zii buter crocht verheuen waren* Inc. EEn jonc wiif blent wesende was gheleet voer de santen ende trac van daer claer siende... Expl. EEn wiif hebbende een jaer zo grote pine in haer nieren... Badt om haer lieder hulpe ende ontfinc stappans ghesonde.

Fol. 71^v-73^v [Derde verheffing van de H. Landoaldus en zijn gezellen in 982] *Hier volghet de derde eleuacie of verheffinghe van sente landolue ende zinen ghesellen* Inc. DE abdt van *sente* baefs gheheeten womarus ende eeneghe van den religeusen dese grote mirakelen anmerkende trocken te riemen toten erdschen bisscop... Expl. Dese heleghe verheffinghe gode ende den inghelen ende den lieden ghelieueliic was ghedaen int jaer ons heeren .ix^c. ende .lxxxij. opden xij^{sten}. dach in wedemaent.

In het verhaal van de verheffing, uitg. *BHL* 4708 en 4710 (*epitome*), dat in het eerste en in het derde deel wordt aangetroffen, heeft de auteur een aantal mirakelen ingelast. Reeds in de bewerking van de translatie naar Gent had hij een mirakel uit het tweede boek van Herigerus vertaald, hier bewerkt hij elf mirakelen uit hetzelfde boek⁵¹.

In de *Lat. comp.* komt het verhaal van de verheffing voor, maar er is geen spoor van de mirakelen :

blz. 89-90 : *Sequitur eleuatio sancti landoaldi sociorumque eius SANctorum reliquie posite sunt in crypta sancte marie uirginis honori dicata...*

blz. 90-92 : *In sanctos tam... miracula... abbas vomarus et fratres sancti bauonis... profecti sunt remis...*

i. Fol. 73^v-79^r [Enkele mirakelen van de H. Landoaldus en zijn gezellen na hun verheffing te Sint-Baafs] *Hier volghen eeneghe vanden mirakelen de welke sente landolf ende ziin gheselscep deden achter dat zii te sente baefs verheuen waren* Inc. EEn mensche zo onmachtich in ziin lede dat hii met handen ende voeten zinen lichame op de erde slepende was... Expl. Twelke helich cleet men droech stappans ter kerken waert ende gaf dit wonderliic mirakel te kennene.

16 mirakelen worden beschreven, die in de *Lat. comp.* niet voorkomen⁵².

6. Fol. 79^r-87^v. Legende van de H. Landrada (8ste eeuw - 8 juli).

51. Die mirakelen worden aangetroffen in de *Acta Sanctorum*, maart, III, blz. 41, nr. 5-9 (*Puella quaedam caeca... ..per Sanctorum merita immensas retulit*).

52. Die mirakelen bevinden zich niet in de *Acta Sanctorum*, maart, III.

a. Fol. 79^r-83^v [Leven van de H. Landrada] *hier volghet ileuen vander helegber maghet sente landraden abidesse vanden cloestere te bilsen int bisscopdom van ludeke Inc.* DE heleghe maecht *sente* landrade was vanden edelen gheslachte der coninghen van vranckerike dats te wetene van lotharius den vierden ende vanden coninc pippinus broeder van karlomanus... Expl. Sente landrade vertroeste die bi haer waren vorseide de huuere van haren huutganc ende beual dat men haer halen zoude den helegghen bisscop *sente* lambrecht Om datsii in de wile van harer doot met hem zoude spreken bi wies rade sii altoes hadde verbliit in haer leuen.

b. Fol. 84^r-87^v [Translatie van de H. Landrada van Bilzen naar Wintershoven] *Hier volghet hoe de heleghe lichame van sente landraden godliic was ghetranslateert of verdregghen van bilsen tote in wintershoue Inc.* DE heleghe bisscop *sente* lambrecht ontfaende de vorseide botschepe bereedde hem darwaert te comene Maer huter crancheit ziere houde lettende inden wech... Expl. Sente landrade niet min martelareghe dan maecht ende exempele wesende van duechden liet dese weerelt ende wart gheboren in den hemele op den .vijst^{en}. dach van hoymaent.

Lat. comp., blz. 118-131 : *Sequitur legenda sancte landrade virginis quam scripsit theodericus abbas* EGregie virtutis virgo landrada fuit contra superbie gygantem dyabolum pugnacissima...

Het verhaal van de translatie begint blz. 127 :

accepto tristi nuncio sanctus senex...

Beide teksten van Olivier de Langhe zijn een bewerking van de legende die op het einde van de 11de eeuw door Theodoricus van Sint-Truiden werd geschreven ⁵³.

In de *Acta Sanctorum* ⁵⁴ is de *Lat. comp.* gepubliceerd (*BHL* 4712) en niet de door Surius uitgegeven tekst van Theodoricus (*BHL* 4711). De bollandisten beschouwden inderdaad de tekst van onze auteur als *digniozem tanquam sinceriozem, puriozem, antiquiozemque*. De afwijkende lezingen in de tekst van Surius hebben ze aan deze laatste toegeschreven, behalve de prologus die ze hernomen hebben. De bollandisten bezaten ook een handschrift uit Korsendonk, dat de Karel-de-Grote episode niet bevat ⁵⁵, maar wel de prologus en enkele mirakelen na de *Vita*. De inhoud moest op de tekst van onze auteur lijken, want anders zouden de bollandisten de toevoegsels niet aan Surius hebben toegeschreven ⁵⁶. Uit

53. Cf. *supra*, voetnoot 38.

54. Uitg. V. Palmé, juli, II, blz. 625-627.

55. Deze episode bevindt zich wel in de Latijnse compilatie van Olivier de Langhe, blz. 124-127.

56. Cf. D. A. Stracke S.J., *Over de Vita Landradae*, in *Ons Geestelijk Erf*, VII, 1933, blz. 423-434, vooral blz. 428.

de titel van de *Lat. comp.* blijkt in elk geval onmiddellijk dat het geschrift niet als oorspronkelijk mag worden beschouwd⁵⁷. De tekst van de *Acta Sanctorum*, volgens de compilatie van onze auteur en het handschrift van Korsendonk gepubliceerd, is dus wel een samenvatting van de *Vita Antiquior*⁵⁸.

Na het leven van de heilige komt nog in de *Lat. comp.*, blz. 131, een mirakel voor, dat ook in het handschrift van Korsendonk is beschreven :

Sollempnem depositionis beate virginis diem ancilla quedam lantburgis...

c. Fol. 87v^o [Verwijzing naar de reeds beschreven translatie van de H. Landrada van Wintershoven naar Gent] Inc. Item in wat manieren de lichame van *sente landraden* brocht was inden cloestere te *sente* baefs... Expl. also de *preuelegen vander seluer kerken* met autentiken beseghelten wel betoghen.

Deze verwijzing *hier bouen* naar *sente landolfs legende*⁵⁹ komt in de *Lat. comp.* niet voor.

7. Fol. 87v^o-88v^o. Legende van de H. Pharaïldis (8ste eeuw - 4 januari).

a. Fol. 87v^o-88r^o [Translatie van de H. Pharaïldis naar Gent in 754] *hier volghet vander helegber maecht sente weerelden* Inc Int jaer ons heeren .vijc. ende .liiij. ... Expl. Van egilfridus bisscop wesende van ludeke ende abdt vanden cloestere forseit.

De auteur begint met de translatie *van loreynen inden cloestere te sente baefs*, niet met het leven van de heilige.

In de *Lat. comp.* heeft hij die legende niet behandeld. De *BHL* vermeldt drie levens van de H. Pharaïldis (6791, 6792 en 6793), die als bronnen van de latere bewerkingen moeten hebben gediend. De Latijnse tekst die het meest op onze Nederlandse bewerking lijkt, is het in de *Acta Sanctorum* gedrukte verhaal van J. Molanus⁶⁰.

57. Cf. *supra*, inhoud, 2 (prologus). Cf. ook D. A. Stracke, *op. cit.*, blz. 626-629.

58. In de *BHL* hebben de bollandisten hun verkeerde opvatting verbeterd: eerst komt de verwijzing naar de tekst van Theodoricus, door Surius geheel uitgegeven (*BHL* 4711), dan *eiusdem epitome = Lat. comp.* (*BHL* 4712).

59. Cf. *supra*, inhoud, 5 g.

60. Deze Latijnse tekst dagtekent uit de 16de eeuw en moet een samenvatting van het oorspronkelijke verhaal zijn. Men zie over J. Molanus (1533-1585) de notitie van A. Wauters in de *Biographie Nationale*, dl. XV, 1899, kol. 48-55. Zijn legende van de H. Pharaïldis is gepubliceerd in de *Acta Sanctorum*, januari, I, blz. 172.

Translatie van 754: uitg. *Acta Sanctorum*, januari, I, blz. 172, nr. 3.

b. Fol. 88^r-v^o [Leven van de H. Pharaïldis] Inc. DE heleghe maecht *sente* veerelt wesende eens conincx dochtere van loreynen gaf haer jonghe jaren ter leeringhe van sciencien *ende* te gods dienste... Expl. Als siii omtrent .xc. jaer hout was liet dese weerelt *ende* ontfinc den eeweghen loen vele mirakelen doende binnen haren leuene *ende* der naer.

Uitg. *Acta Sanctorum*, januari, I, blz. 172, nr. 1-2.

c. Fol. 88^v [Tweede translatie van de H. Pharaïldis in 1140] Inc. Item int jaer ons heeren .xii. *ende* .xl. also de corniken van *sente* baefs kerke betoghen ... Expl. Vp dustaen condicie dat de clergit vander kerke *vorseit* elcx jaers metten seluen reliquien haer pelgrimage werdeliic doen souden. in den cloestere te *sente* baefs.

Uitg. *Acta Sanctorum*, januari, I, blz. 172, nr. 4-5.

8. Fol. 89^r-113^v. Legende van de H. Macarius († 1012 - 10 april).

a. Fol. 89^r-98^v [Leven van de H. Macarius] *Hier volcht sleuen ende mirakelen vanden helegghen erdschen bisscop sente macharis also de boeken int latiin verclaren* Inc. DE heleghe vrient gods *sente* machariis van edelre gheborste hute armenien zine jonghe daghen ter leeringhen gheuende met sciencien *ende* deuchden bouen andren verchiert wart ghecoren erdsbisscop van anthiochen ... Expl. *Sente* machariis ouerleet dese weerelt metten helegghen inghelen op ghenomen ter eewegher glorien Jnt jaer ons heeren .M. *ende* .xij. op den tiensten dach van april.

Lat. comp., blz. 92-112 : *Sequitur vita sancti macharij antiochie metropolis sirie archiepiscopi* GLoriosus puer macharius nobilissimi generis ex armenia extitit procreatus...

Het uitgangspunt van Olivier de Langhe is de *Vita* van 1067, een lang maar weinig betrouwbaar leven⁶¹ dat op bevel van abt Sigerus door een monnik van Sint-Baafs werd opgesteld. Uitg. *BHL* 5101a.

b. Fol. 98^v-100^v [Verheffing van de H. Macarius in 1067] *hier volghet hoe dat ziii heleghe lichame wart verheuen int jaer ons heeren .M. ende .lxvij.* Inc. ALs *sente* macharis graf met menegherande mirakelen wart verclaert zo begheerde tvolc *ende* specialic de abdt *ende* de religeusen dat men zinen helegghen lichame zoude verheffen ... Expl. De religeusen waren

61. Men zie de notitie van H. Pirenne in de *Biographie Nationale*, dl. XIII, 1894-1895, kol. 3-4.

vorden heleghe[n] lichame met tranen ymnen ende loue den nacht leedende zonder slapen Mede werkende de gracie van onzen behoudere jhesum christum den welken zii glorie lof ende eere in de eewicheit ghedaen amen.

Lat. comp., blz. 112-117 : *Sequitur de eleuatione* CVm ergo miraculorum preclaris insignibus ille beati macharij clareret sepulcralis locus a populo desideratur eius sacri corporis celeberrima eleuatio maxime jdem affectabatur ab abbate et monachis...

Uitg. *BHL* 5101c.

Hiermee eindigt de legende van de H. Macarius in de Latijnse compilatie van onze auteur. In *Bg* daarentegen leest men nog twee reeksen mirakelen – 18 die bij het graf van de heilige gebeurden en 27 na de verheffing – en een gebed tot de heilige⁶².

c. Fol. 100v^o-106r^o [Mirakelen bij het graf van de H. Macarius] *hier volghen de mirakelen van sente machariis te zinen graue* Inc. EEn wiif hute groter siecheit onmachtich in haer lede wart van sente macharis snachs in visioene vermaent te visenteerne ziin graf ende datse daer soude ontfaen ghesonde... Expl. Dat aerme kint werdende ghesont liet daer ziin banxkine Twiif verloes den kurts ende wart ziende.

Uitg. *BHL* 5101b⁶³.

d. Fol. 106r^o-112r^o [Mirakelen van de H. Macarius na zijn verheffing] *bier volghen eeneghe mirakelen van sente macharis ghedaen achter dat hii verheuen was ghetrocken huten latine int jaer ons heeren .M. CCCC. ende .xxxv.* Inc. VP eenen feesteliken dach dat men sente machariis verhief Eeneghe visschers niet verre van sente baefs cloestere waren met haren netten visschende wel naer alden dach zonder yet te vane... Expl. Vadere ende moedere bouen allen andren zeere verbliit wesende camen met harer dochtere te sente baefs inde octaue vander vorzeder wyinghen Offerden haerlieder dochtere den heleghe[n] vertroestere sente macharis ende gauen dit grote mirakele te kennene.

De Latijnse tekst is in de *Acta Sanctorum* gedeeltelijk gepubliceerd : de bollandisten hebben de door J. Schatteman in 1641

62. Cf. *infra*, respectievelijk c, d en e.

63. In de *Acta Sanctorum*, april, I, blz. 879-880, nr. 47-56, bevinden zich onder de titel *Miracula post obitum S. Macarii ad ejus potissimum sepulcrum patrata* een aantal mirakelen van de heilige. In zijn Nederlandse tekst beschrijft onze auteur meer mirakelen dan we er in de Latijnse uitgave vinden. De eerste zeven (nr. 47-53) komen overeen. Dan komen in de *Acta* nog vier mirakelen, terwijl Olivier de Langhe er nog elf beschrijft.

Wat nu die eerste drie indelingen van de legende betreft, heeft Olivier de Langhe de volgorde van de oorspronkelijke tekst enigszins veranderd : daar komt inderdaad eerst het leven van de heilige, dan de mirakelen bij zijn graf, en eindelijk zijn verheffing.

uitgegeven mirakelen⁶⁴ weer in het Latijn overgebracht⁶⁵. Uitg. BHL 5101d.

e. Fol. 112r^o-113v^o [Een gebed tot de H. Macarius] *hier volgt een bedinghe* Inc. HEllich erdsbisscop *sente* macharis die *om* de minne van onzen behoudere *jhesus christus* als een aerm pelgheriin *jherusalem* ende menegherande plaetse van lande met heleghe leuene metten worden ghods ende met mirakelen verchierende... Expl. Verleent ons bi huwer ghenaden ende ontfarmicheit dat wii bi ziere verdienen ende bedinghen de plaghe vander pestilencien moghen ontghaen werdeghe vruchten van penitencien in dit leuen bi huwer gracie volkommen ende daer naer ontfaen thewelike leuen amen.

Zoals het gebed op het einde van de legende van de H. Livinus, schijnt dit stuk een persoonlijke toevoeging van de auteur te zijn.

9. Fol. 113v^o-114r^o. Slotwoord.

Dit slotwoord is belangrijk, omdat Olivier de Langhe er nuttige gegevens in meedeelt over zijn werk. Ook worden zijn naam en zijn academische titels vermeld.

Aldus zo es bider hulpe ons heeren betocht in vlaemsche tleuen ende mirakelen vanden santen wies principale heleghe lichamen rustende ziin inden cloester te sente baefs Item es te wetene dat int jaer ons heeren .ixc. ende .lxxxv. brocht waren van rome in den cloestere te sente baefs de heleghe reliquien van sente pancracius ende sente barbelen met vele helichdomen van andren santen Ende dat bi den eerbare man eremboldus doe ten tiden religeus ende daer na abdt vanden cloestere vorseit Item noch ziinre vele meer helichdomme of reliquien van apostelen martelaren confessoers ende maechden in den cloester te sente baefs Maer niet meer principale heleghe lichamen van santen ziinre rustende dan hier voren bescreuen staet Dit bouxkin was ghetrocken hutten latine van meester oliuier de langhe prioor vanden cloester te sente baefs meester in aerten ende bacheleer in de heleghe scriture.

Dit slotwoord bevindt zich niet in de *Lat. comp.*, waar het expliciet luidt als volgt :

Explicit legenda sanctorum huius loci. sic breuiter compilata per magistrum oliuerum longi priorem eiusdem cenobij⁶⁶.

64. In *Het leven vanden H. Macarius*, te Gent verschenen.

65. April, I, blz. 882-886. Onze Nederlandse tekst begint met het tweede mirakel : *Ipsa elevati corporis leata die, piscores...* De bollandisten kenden de door onze auteur in 1435 uit het Latijn vertaalde mirakelen dank zij de gedeeltelijke uitgave van J. Schatteman : *rursum reddimus Latinitati, donec originarius et integer textus miraculorum eruantur e tenebris*. De hier gewenste Latijnse tekst van enkele mirakelen bevindt zich in hs. Saint-Omer, 716 (cf. *infra*, voetnoot 90).

66. We herkennen het schrift van Olivier de Langhe die zelf *sic... cenobij* heeft geschreven (cf. *supra*, het belang van zijn geschriften). In het slotwoord van *Bg* heeft hij zelf het woordje *bouxkin* boven de regel bijgeschreven.

LITERATUUR

J. Deschamps, *Microreproductie van belangrijke Middelnederlandse Handschriften*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XXXIX, 1968, blz. 211 ⁶⁷.

HS. GENT, BIBLIOTHEEK DER RIJSUNIVERSITEIT, 529.

A. Beschrijving van de codex

De codex telt 472 papieren folio's van 292 à 294 × ca. 215 mm en bestaat uit een quintern (blz. 1-20), die oorspronkelijk een sextern was, waarvan het tweede en het tiende blad zonder tekstverlies werden weggesneden en nu als strook voorkomen tussen blz. 2 en 3 en blz. 16 en 17; 38 sexternen (blz. 21-44, 45-68, 69-92, 93-116, 117-140, 141-164, 165-188, 189-212, 213-236, 237-260, 261-284, 285-308, 309-332, 333-356, 357-380, 381-404, 405-428, 429-452, 453-476, 477-500, 501-524, 523^a-546, 547-570, 571-594, 595-618, 619-642, 643-666, 667-690, 691-712, 713-736, 737-760, 761-784, 785-808, 809-832, 833-856, 857-880, 881-904, 905-928); een diploma (blz. 929-932). Alles samen 468 bladen. Aanschouwelijk voorgesteld in een formule ziet de samenstelling er als volgt uit: 1 V, 38 VI, 1 II. Het handschrift telt 234 dubbele bladen, verdeeld over 40 katernen, die zeer gelijk van samenstelling zijn. Voorin bevinden zich drie moderne schutbladen, waarvan het eerste op de binnenzijde van het voorbord is geplakt; achterin eveneens drie moderne schutbladen, waarvan het laatste op de binnenzijde van het achterbord is geplakt.

De bladen zijn met inkt afgeschreven, maar meestal is de afschrijving haast volledig uitgewist. Er is geen liniëring. Elke bladzijde is beschreven in twee kolommen van 26 à 30 regels. De bladspiegel meet ca. 207 × ca. 145 mm met gemiddeld 20 mm ruimte tussen de twee kolommen. De signaturen zijn met dezelfde inkt als de tekst in de rechterhoek van de onderste marge aangebracht. Elke sextern draagt een letter en elk dubbelblad in de

67. Voor meer bijzonderheden over elke heilige verwijs ik o.a. naar L. Van der Essen, *Etude critique et littéraire sur les Vitae des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Leuven, 1907: Bavo, blz. 349-357; Livinus, blz. 368-375; Landoaldus, blz. 357-368; Landrada, blz. 173-177; Pharaïldis, blz. 303-307; Macarius, blz. 371-372; *Vies des saints et des bienheureux par les bénédictins de Paris*, Paris: Bavo, dl. X (1952), blz. 26-28; Livinus, dl. XI (1954), blz. 362-363; Landoaldus, dl. III (1941), blz. 409 en 424-425, Landrada, dl. VII (1949), blz. 175; Pharaïldis, dl. I (1935), blz. 79-80; Macarius, dl. IV (1946), blz. 229-231; *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg im Bressgau: Bavo, dl. II (1958), kol. 76; Livinus, dl. VI (1961), kol. 870; Landoaldus, dl. VI (1961), kol. 777-778; Landrada, dl. VI (1961), kol. 778; Pharaïldis, dl. VIII (1963), kol. 437. Cf. ook mijn verhandeling: Bavo, blz. 108-109; Livinus, blz. 117; Landoaldus, blz. 131; Landrada, blz. 139; Pharaïldis, blz. 142; Macarius, blz. 150.

sextern (telkens de eerste zes folio's) een Romeins cijfer. Het begint met de letter *n* tot het einde van het alfabet, dan herbegint het met *a* tot *xi*, *xij*, *xijij*, *xijij*, *xv*, *xvj* respectievelijk op blz. 761, 763, 765, 767, 769, 771, dan opnieuw *A* tot *Ej*, *Eij*, *Eijj*, *Eijij*, *Ev*, *Evj* respectievelijk op blz. 905, 907, 909, 911, 913, 915. Er zijn reclamen in de onderste marge op het einde van de quintern en van iedere sextern, dus op blz. 20, 44, enz. Op blz. 712 is door het afsnijden van de marge slechts het bovenste gedeelte van de reclame bewaard gebleven. De dikte van het blok zonder borden is 80 mm.

De moderne potloodpaginering loopt van 1 tot 931 en bestaat uit Arabische cijfers die in de rechter- of linkerbovenhoek (resp. op de recto- of versozijde van een folio) van elke bladzijde zijn aangebracht. De schutbladen zijn ongefolieerd gebleven. Twee folio's zijn als 523-524 en 523a-524a, twee bladzijden als 697 gepagineerd.

Schrift, datering en rubricering.

Geheel het handschrift is door dezelfde hand in een littera cursiva geschreven, die nogal typisch is door het sterk uitkomen van de *s* en de *f*.

In het hier bestudeerde deel van het handschrift komt volgende datum voor :

Sente lieuens leuen passie verheffen Toekomst ende translacien waren aldus ghetrocken hutten latine ter eeren van den helegghen maerthelare ende ter salicheit van den volcke jnt jaer ons heeren M.CCCC. ende .xxxij. (blz. 874 b).

Als watermerk bevindt zich een letter Y met omgebogen staart en met een kruis bovenop, gelijkend op Briquet 9183 (1472).

De inkt is bruin.

Rode titels door de kopiist ; rode initialen van twee regels hoog, behalve de initiaal van de inhoudsopgave en die van het begin van het boek, respectievelijk 3 en 4 regels hoog ; rood doorstreepte hoofdletters en rode paragraaftekens. Soms worden een aantal woorden rood onderstreept om een titel aan te duiden. Talrijke persoonsnamen zijn rood onderstreept.

Band.

Het handschrift is gebonden in een negentiende-eeuwse bruin lederen band op zware kartonnen borden. De randen van het voor- en achterplat zijn met een gouden friesje versierd. Vijf ribben.

Tussen de eerste en de tweede rib staat op een strook rood leder in gouden hoofdletters gedrukt: *LEVEN ENDE MYRACULEN DER HEYLIGHEN*. Tussen de derde en de vierde rib staat eveneens op een strook rood leder in gouden hoofdletters: *MS. SAEC. XV*. Zoals de randen van het voor- en achterplat zijn de vijf ribben met een gouden friesje versierd.

Herkomst.

Het handschrift bevat geen eigendomsmerk.

Geschiedenis.

Waarschijnlijk werd de codex in de Sint-Baafsabdij vervaardigd. Na de resularisatie van de abdij door paus Paulus III in 1537⁶⁸ moet het handschrift in het archief van het bisdom hebben berust. Thans wordt het in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent bewaard.

B. Inhoud

1. Blz. 822b-852a. *Van sente bauen lxxv*. Inc. Sente Baue was van edelen gheslachte der princhen van vranckerike *ende* oer van den hertoghe van oesterike gheboren in aspergauwe Sijn vader hiet Eylolphus *ende* zijn moeder Adeltrudis beede duechdelike leuende ... Expl. dat dese heleghe fonteyne *ende* vercorene vate van gracen in hu ghesloten speciaellick op hu vloyen willen *ende* vruchtbarich maken In allen duechden Amen.

2. Blz. 852a-874b. *hier naer volghet dleuen ende de passie van sente lieuine ghetrocken huten lattine Dwelcke leuen ende passie sente bonefacius erdsch bisscop van mens in den lattine bescreef ter beden ende ten in-gheueene van sente lieuins discipulen ghebeeten foillanus helyas ende kilianus De welcke alle dinck achter latende waren ende volghden den helighen maerthelare omme zine saleghe leeringhe ende duechdelick leuen. Van sente lieuine .lxxvij*. Inc. DE helighe erdsche bisscop *ende* martelare sente lieuen was van edeler gheboorten wiens vader hiet theaginus schotte wesende... Expl. Men mach op elck jaer beseffen *ende* weten hoe dat dese helighe marthelare sente lieuin bi siner verdienten bedinghen *ende* myraclen dvolc menichseins bewarende es. Ende alle die miraculen die hi binnen .vijc. jaren ghedaen heeft en waren om de groete menichte niet wel scriuelick. Al waren sy te clarer kennessen *commen* Sente lieuens leuen passie verheffen Toecomst *ende* translacien waren aldus ghetrocken huten latine ter eeren van den helegghen maerthelare *ende* ter salicheit van den volcke int jaer ons heeren M. CCCC. *ende* .xxxiiij.

68. Cf. U. Berlière, *Coup d'œil historique sur l'Ordre bénédictin en Belgique dans le passé et dans le présent*, Maredsous, 1930, blz. 77. Men zie over de geschiedenis van het bezit van de Sint-Baafsabdij: A. Van Lokeren, *Histoire...*, Gent, 1855, blz. i en vv.

3. Blz. 874b-895a. *Van sente macharise lxxvij.* Inc. Sente macharis was van edeler gheboorten huut Ermenien sine jonghe daghen ter leeringhen gheuende met sciencien ende duechden bouen anderen verchiert hi wart ghecoren erdschbisscop van Antiochien... Expl. vader ende moeder bouen al seere verblijdt wesende quamen met harer dochter te sente baefs jn de octaue van der voorseider wiehinghen Offerden haerlieder dochter den heleghe vertroestere sente macharis. ende gauen dit groete myracule te kennene.
4. Blz. 895a-920b. *Van sente landolue lxxix.* Inc. DE helighe confessoor sente landolf wesende van Edeler gheboorten was te Roeme jn zine jonghe daghen neerenstelijke leerende natuerlike sciencien ende de helighe scriftuere... Expl. Dwelcke helighe cleet men droucht stappants ter kercken waert. ende gaf dit wonderlic myracule te kennene.
5. Blz. 920b-930b. *Van sente landraden lxxx.* Inc. DE helighe maghet sente landrade was van edelen gheslachte der Coninghen van vranckerike dats te wetene van lotharius den vierden Ende van den Coninc puppijns broedere van karolus magnus... Expl. Alsoe de preuilegien van der seluer kerken met autentiken beseghelten wel betoeghen Jnt jaer ons heeren seune hondert ende viere ende vichtich so was de helighe lichame van sente veerelden brocht van loreynen jn den cloester te sente baefs van Egilfrido bisscop wesende van ludeke ende Abdt van den cloester voorseit.
6. Blz. 930b-931b. *Van sente pharaelden lxxxj.* Inc. DE helighe maghet sente veerdele wesende eens Coninx dochtere van loreynen gaf haer jonghe jaren ter leeringhen van sciencien ende te gods dienste... Expl. vp dusdaene condicie dat de clergijt. van der kercken voorseit elcx Jaers metten seluen reliquien peelgremage weerdichlike doen souden Jn den Cloestere te sente baefs.
7. Blz. 931b-932a [Slotwoord] Aldus es bi der hulpen ons heeren betoecht jn vlaemsche dleuen ende de myraculen van den santen wies principale heleghe lichamen rustende zijn in den cloestere te sente baefs ... Expl. Maer niet meer principaele lichamen van santten en ziner rustende dan hier voren bescreuen staet.

LITERATUUR

J. A. Walwein de Tervliet, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque publique de la Ville de Gand*, Gent, 1816, blz. 45, nr. 209 ; J. de Saint-Genois, *Catalogue méthodique et raisonné des manuscrits de la Ville et de l'Université de Gand*, Gent, 1849-1852, blz. 180, nr. 165 ; J. Deschamps, *Mikroreproduktie...*, blz. 216.

HS. BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK ALBERT I, 18229-18230

A. Beschrijving van de codex

De codex telt 19 papieren folio's van ongeveer 283 × 204 mm en bestaat uit een quatern (fol. 1-8) en een quintern (fol. 9-15),

waarvan het eerste blad zonder tekstverlies werd weggesneden en zich nu als een strook voordoet, die op fol. 9r° is geplakt. Alles samen 17 bladen. Aanschouwelijk voorgesteld in een formule ziet de samenstelling er als volgt uit : IV, V. De codex telt 8 dubbele bladen en een enkel blad, dat oorspronkelijk tot een dubbelblad behoorde. Voorin bevinden zich een modern schutblad, dat op de binnenzijde van het voorbord is geplakt, en een oud schutblad ; achterin twee moderne schutbladen, waarvan het laatste op de binnenzijde van het achterbord is geplakt.

De bladen zijn met inkt of met loodstift afgeschreven. Meestal is de afschrijving haast volledig uitgewist. Prikken zijn nog aanwezig. Er is geen liniëring. Elke bladzijde is beschreven in twee kolommen van 35 à 40 regels, behalve fol. 17r°b dat 41 regels telt. De bladspiegel meet ca. 205 × ca. 160 mm met gemiddeld 18 mm ruimte tussen de twee kolommen. Signaturen en reclamen worden in het handschrift niet aangetroffen. De dikte van het blok zonder borden is 4 mm.

De moderne inktfoliëring loopt van 1 tot 17 en bestaat uit Arabische cijfers die in de rechterbovenhoek van elke rectozijde zijn aangebracht. De schutbladen zijn ongefolieerd gebleven.

Schrift, datering en rubricering.

Geheel het handschrift is door dezelfde hand in een littera cursiva geschreven.

Het handschrift is tweemaal gedateerd⁶⁹ :

Sinte baefs leuen ouerliden verheffen mirakelen ende translacien waren aldus ghetrocken vten latine ter eeren vanden heleghe[n] sant ende ter zalicheyt vanden volcke jnt jaer ons heeren *M.CCCC. ende xxxiiij* (fol. 10r°a).

Sente lieuins leuen passie verheffen toecomst ende translacie waren aldus ghetrocken vten latine ter eeren vanden heleghe[n] maertelare ende ter zalicheyt vanden volcke jnt jaer ons heeren *.M.CCCC. ende .xxxiiij.* Amen. (fol. 17r°a).

Als watermerk komt een letter P voor, gelijkend op Briquet 8531 (1481).

De inkt is bruin.

Rode initialen van 2 regels hoog ; rood doorstreepte hoofdletters in geheel het handschrift telkens om het begin van een nieuwe zin aan te duiden ; rood doorstreepte kleinletters om een korte rust aan te duiden, waar men nu een komma zou plaatsens of om de

69. De data komen overeen in de verschillende handschriften.

eerste letter van een persoonsnaam te doen uitkomen ; rode puntjes om een datum of de afkorting van *sente* aan te duiden ; soms worden dan ook zwarte puntjes rood overgedaan ; rood doorstreepte woorden om een verkeerd woord door te halen ; rode streepjes als leestekens : meestal gaat het om bruine streepjes rood overgedaan ; twee rode streepjes om een nieuwe paragraaf aan te duiden. Soms dienen een aantal rood onderstreepte woorden als titel.

Band.

Het handschrift is gebonden in een negentiende-eeuwse kartonnen band. Midden op het voorplat bevindt zich een wit etiket, waarop staat geschreven : *Leven Van Ste Bauo* ⁷⁰ *MM^t flamand.* In de linkerbovenhoek zijn twee etiketten geplakt met de signatuur van de codex : 18229-18230.

Herkomst.

In het handschrift worden verschillende stempels aangetroffen : „BIBLIOTHEQUE DE BOURGOGNE” op fol. 1r^o en 17v^o, „BIBLIOTHEQUE ROYALE” op fol. 1r^o-v^o en 17v^o.

Geschiedenis.

Blijkens de aantekening van Baron F. de Reiffenberg ⁷¹ op het schutblad dat op de binnenzijde van het voorbord is geplakt, werd het handschrift door de Koninklijke Bibliotheek in 1839 gekocht op de veiling-P. Ph. C. Lammens ⁷² :

Acheté à la seconde vente de feu M. Lammens, à Gand, en octobre, 1839, N° 25 du Catal. des MSS, prix fr. 90-00 frais 13-50 total 103-50. Ce MS contient 25 feuillets sur papier et a été écrit au XVe Siècle.

De codex is dus maar gedeeltelijk bewaard gebleven. Of het handschrift nog andere legenden heeft bevat, is niet meer uit te maken.

70. Slechts wordt naar één aspect van de inhoud verwezen : vgl. inhoud *Bg*, 1.

71. Cf. J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, dl. V, Brussel, 1905, blz. 372, nr. 3388. Men zie over Baron F. de Reiffenberg (1795-1850) : F. Remy, *Le personnel scientifique de la Bibliothèque royale de Belgique (1837-1962), Répertoire bio-bibliographique*, Brussel, 1962, blz. 96-97.

72. Men zie over P. Ph. C. Lammens (1762-1836) de notitie van P. Bergmans in de *Biographie Nationale*, dl. XI, Brussel, 1890-1891, kol. 220-221.

B. Inhoud

1. Fol. 1r^a-10r^a. Legende van de H. Bavo.

Inc. Sjnte baue was vanden edelen gheslachte der princen van vranckerijcke ende hoer vanden hertoghe van oesterike gheboren in aspergouwen ende van dien lande die edelste wies vader hiet eylolfus *ende* zijn moeder adeltrudis beide duechdelijke leuende ... Expl. dat dese heleghe fonteynen ende vercoren vate van gracen in hu besloten specialic op hu vloeyen willen. *ende* vruchtbarich maken in allen duechden Amen Sinte baefs leuen ouerliden verheffen mirakelen *ende* translacien waren aldus ghetrocken vten latine ter eeren vanden heleghe~~n~~ sant *ende* ter zalicheyt vanden volcke jnt jaer ons heeren M. CCCC. *ende* xxxiiij.

2. Fol. 10r^a-17v^b. Legende van de H. Livinus.

a. Fol. 10r^a-13r^a [Leven van de H. Livinus] Inc. hier volghet vleuen *ende* de passie van *sinte* lieüne ghetrocken vten latine twelcke leüen *ende* passie *sinte* bonefacius erdsbisscop van mens in latine bescreef ter bede van *sinte* lieueins discipule DE heleghe erdsbisscop *ende* maertelare *sinte* lieuin was van edelre gheboorte wies vader hiet teagniüs scotte wesende ... Expl. omuertallic volc van mans *ende* wiuen quamen met haren sieken toete hem *ende* ontfinghen ghesonde ter zielen *ende* ten lichame.

b. Fol. 13r^a-17r^a [Passie, verheffing en translacies van de H. Livinus] *hier beghint de passie of maertelaerscap van sente lieuene* Inc. Als dese leerare daghelicx tvolc was instruerende *ende* lerende eeneghe ontfinghen zijn heleghe vermaninghe andere warensse wederstaende... Expl. Men mach vp elc iaer beseffen *ende* weten hoe dat dese heleghe maertelare *sinte* lieuin bi ziere verdiente bedinghe *ende* mirakelen tuolc menichsins bewarende es *ende* al de mirakelen die hij binnen viij^c jaren ghedaen heeft ne waren om de grote menichte niet wel scriuelic al waerse te clarer kennessen comen Sente lieuins leuen passie verheffen toecomst *ende* translacie waren aldus ghetrocken vten latine ter eeren vanden heleghe~~n~~ maertelare *ende* ter zalicheyt vanden volcke jnt jaer ons heeren .M. CCCC. *ende* .xxxiiij. Amen.

c. Fol. 17r^b-17v^b [Gebet tot de H. Livinus] *Hier volcht een bedinghe aenden heleghe~~n~~ maertelare sente lieuin* Inc. O helich erdsbisscop *ende* maertelare *sinte* lieuin hemelsche bloeme licht des lants bider gracen ons heeren ghehelic in uwer moeder lichame ... Expl. Ende haerlieder bede bider verdienten *ende* hulpe van uwen heleghe~~n~~ maertelare *sinte* lieuin goedertierlike ontfaen Amen.

LITERATUUR

J. Van den Gheyn, *Catalogue...*, dl. V, Brussel, 1905, blz. 372, nr. 3388.

HS. WENEN, ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, 13655

A. Beschrijving van de codex⁷³

De codex telt 228 papieren en 4 perkamenten folio's (fol. 1, 6, 7 en 12) van 206×135 mm en bestaat uit twee oorspronkelijke schutbladen, die geen diploma uitmaken (fol. I-II); twee dubbelbladen (fol. III-VI); zeven sexternen (fol. 1-12, 13-24, 25-36, 37-48, 49-60, 61-72, 73-84): tussen fol. 28 en 29 is een strookje perkament met potlood 28^a gefolieerd; vijf quaternen (fol. 85-92, 93-100, 101-108, 109-116, 117-124); een sextern (fol. 125-136); vier quaternen (fol. 137-144, 145-152, 153-160, 161-168); een septern (fol. 169-182); vijf quaternen (fol. 183-190, 191-198, 199-206, 207-213, 214-221): het zevende blad van de vierde quatern werd weggesneden. Alles samen 227 bladen. Aanschouwendelijk voorgesteld in een formule ziet de samenstelling er als volgt uit: 2, 2 II, 7 VI, 5 IV, 1 VI, 4 IV, 1 VII, 5 IV. Het handschrift telt 112 dubbele bladen, verdeeld over 23 katernen. Voorin bevinden zich vier moderne schutbladen, waarvan het eerste op de binnenzijde van het voorbord is geplakt (fol. I*-III*); achterin drie moderne schutbladen, waarvan het laatste op de binnenzijde van het achterbord is geplakt (fol. Ia*-IIa*).

De bladzijden zijn beschreven in een kolom van 24 à 31 regels. Fol. VI^r-v^o, 79^r-84^v, 124^v-125^v, 136^r-v^o, 182^r-v^o, 196^v-198^v zijn onbeschreven. De bladspiegel meet 140 à 162 × 95 à 105 mm. Signaturen en reclamen worden in het handschrift niet aangetroffen. De dikte van het blok zonder borden is 37 mm.

Het handschrift bevat een oude en een moderne foliëring, maar geen van beide is doorlopend. De foliëring van de drie moderne schutbladen voorin, de twee volgende oude schutbladen en de eerste vier folio's bestaat uit Romeinse cijfers (I*-III*, dan I-VI) die met potlood in de rechterbovenhoek van elke rectozijde zijn aangebracht. Die van de volgende 92 folio's is oud en bestaat uit Romeinse cijfers die met rode inkt midden in de bovenste marge zijn aangebracht (j tot xcij); het volgende folio is op dezelfde plaats met zwarte Romeinse cijfers gefolieerd (xcij). Nadien is de foliëring modern en bestaat uit Romeinse cijfers die met rood potlood midden in de bovenste marge van elke rectozijde zijn aangebracht (xciiij-CCxxj); fol. 125 en 126 waren oorspronkelijk met zwarte inkt Cxxiiij en Cxxv gefolieerd, maar de moderne folieerder

73. Dit handschrift heb ik zelf niet kunnen raadplegen. Wel beschikte ik over reproducties van de legende van de H. Bavo. Ik stel er prijs op mijn welgemeende dank aan Dr. J. Deschamps te betuigen, die mij zijn beschrijving van het handschrift ter inzage gaf.

plaatste er in beide gevallen een beentje bij met rood potlood ; hetzelfde voor fol. 136 en 137, oorspronkelijk met zwarte inkt Cxxxiiiij en Cxxxv, waaraan twee beentjes met rood potlood werden bijgevoegd ; fol. 170, 176 en 183, oorspronkelijk met zwarte inkt respectievelijk Clvij, Clxiiij en Clxx, werden door de moderne folieerder met rood potlood doorgehaald en eveneens met rood potlood ernaast geschreven, respectievelijk CLXX, CLXXVI en CLXXXIII. De twee moderne schutbladen achterin, zoals trouwens de moderne schutbladen voorin, werden met potlood gefolieerd (Ia*-II*).

Schrift, datering en rubricering.

De codex werd door verschillende handen geschreven. Het schrift van de tekst over de H. Bavo (fol. 170^r-176^r) is een littera cursiva ⁷⁴.

Het handschrift behoort tot het laatste kwart van de 15de eeuw. W. de Vreese dagtekent het omstreeks 1500 ⁷⁵. De codex bestaat uit verschillende delen die niet gelijktijdig zijn ontstaan, maar later werden samengebonden ⁷⁶. De inhoudsopgave – na het samenvinden van de afzonderlijke delen geschreven – omvat geheel de codex, maakt geen deel uit van de eerste sextern en werd door een hand uit de eerste helft van de 16de eeuw geschreven, die elders in de codex niet voorkomt.

Rode titels telkens door de betreffende kopiïst. Overal rode initialen, behalve op fol. 93^r, waar de *H* waarmee de legende van de H. Rombaut begint, rood en blauw is : het lichaam is rood en de versiering blauw. Hoofdletters rood doorstreept.

Band.

Het handschrift is gebonden in een negentiende-eeuwse kartonnen band met perkamenten rug en hoeken. Op de rug bevinden zich bovenaan het keizerlijke wapen (tweehoofdige arend) in goud

74. Een goed erop lijkend schrift hebben we in de *Scriptura Gothica Libraria* van Joachim Kirchner (cf. *supra*, voetnoot 30) : Tab. 57a. an. 1446 scr. in Bavaria. *Cursiva currens*.

75. Cf. *Miscellanea Augustiana*. Uitgegeven door de PP. Augustijnen der Nederlandsche Provincie, (Rotterdam), 1930, blz. 360, nr. 21 ; herdruk in W. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën*. Bijgebracht, ingeleid en toegelicht door P. J. H. Vermeeren, Zwolle, 1962, blz. 103, nr. 21 (*Zwolse Reeks van taal- en letterkundige Studies*, XI).

76. In het handschrift komen zes verschillende watermerken voor : een slottoren, een anker, de H. Stoel, een Gotische *P* met gevorkte staart en met een vierdelig klaverblad bovenop, een ossekop met een stang en een Sint-Andrieskruis, een schild. Het aftekenen van de watermerken levert moeilijkheden op, daar ze gedeeltelijk in de vouw verborgen zitten.

en een met een gouden motief omrand etiket, waarop met gouden letters staat geschreven : *LEGENDAE SS. BELGICAE*.

Herkomst.

Op de binnenkant van het voorbord is er in de linkerbovenhoek een papieren etiket waarop met inkt is geschreven : 13655 : *Suppl.* 2666 : .

Op fol. I heeft een latere hand met zwarte inkt *Liberije vanden Refter* geschreven.

Op fol. Iiv^o is een perkamenten etiketje geplakt met een rood doorstreepte *D*, waaronder •189• met rode inkt is omhaald : het is misschien wel de plaats van de codex in de bibliotheek van de refter. Men ziet dezelfde *D* met zwarte inkt midden op de bovenste snede.

Geschiedenis.

Op fol. 169°, een overigens blanco blad, staat in dikke zwarte letters langs de rechterzijmarge geschreven :

Dyt salmen geven te sente lijsbette te Brussele.

De codex heeft dus deel uitgemaakt van de bibliotheek van het Sint-Elisabethklooster te Brussel, gezegd van Sion, een klooster van reguliere kanunnikessen van de H. Augustinus ⁷⁷.

B. Inhoud

Fol. 170^r-176^r [Leven en verheffing van de H. Bavo] *Hier volghet tleuen vanden belegghen confessoer sente baue also de boucken int latiin verclaren Inc. Sente baue was vanden edelen gheslachte der princhen van vranckerike ende hoer vanden hertoghen van oesteriken gheboren in aspergouwen ende van dien lande de edelste wies vader hiet eylolphus ende ziin moeder adeltrudis beede duechdelijc leuende ... Expl. Verheuen uter eerden met alder werdicheit ende reuerentien Van sente loye bisscop wesende van noyoen of van dornike inden tijt vanden abdt wilfridus etc etc etc etc.*

77. Het klooster werd op 6 mei 1783 opgeheven. Op 22 januari 1790 namen de zusters het echter opnieuw in bezit, totdat een jaar later de Franse troepen de gebouwen in beslag namen en ze in een kazerne herschiepen. Cf. A. d'Hoop, *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant*, dl. IV (*Couvents et prieurés, béguinages, commanderies*), Brussel, 1929, blz. 124. Men zie ook over het Sint-Elisabethklooster: A. Tollebeek, *Een klooster te Brussel onder de invloed der Devotie Moderna, Sint-Eisabeth van de Berg Sion (1432-1500)*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, XLII, 1959, blz. 241-258, 413-420; XLIII, 1960, blz. 90-97, 355-375, 484-495.

LITERATUUR

Tabula codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum, uitgegeven door de *Academia Caesarea Vindobonensis*, dl. VII (cod. 11501-14000), Wenen, 1875, blz. 245-246; C. G. N. De Vooy, *Middelnederlandse stichtelijke exempelen*, in *Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, nr. 1, 1953, blz. 114-117; J. Deschamps, *Fragmenten van twee Middelnederlandse levens van Sint-Trudo*, in *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XVI, 1962, blz. 223.

III. DE LEGENDEN DER HEILIGEN VAN DE SINT-BAAFSABDIJ
IN HET LATIJN

In de prologus van zijn Nederlandse bewerking⁷⁸ verwijst de auteur naar het bestaan van twee Latijnse teksten. Het kan wel een verwijzing zijn naar zijn Latijnse compilatie en naar de oorspronkelijke versie die als basis ervan diende. In elk geval verdient de verhouding tussen zijn beide werken verder te worden bestudeerd. Ook hebben we handschriften opgespoord, die hij als uitgangspunt zou hebben kunnen gebruiken.

1. *Verhouding tussen de Latijnse compilatie en de Middelnederlandse legenden*

In de inleiding van zijn Nederlandse tekst preciseert Olivier de Langhe, dat sommige dingen anders worden gezegd dan in de Latijnse teksten⁷⁸.

Bijgevoegd zijn in het Middelnederlandse werk een inleiding en een slotwoord, een aantal mirakelen in de legenden van de HH. Landoaldus en Macarius⁷⁹, een gebed op het einde van de legenden van de HH. Livinus en Macarius, de data van de bewerking, de legende van de H. Pharaildis.

Weggelaten zijn de tekst over de bewaarplaats van de relikwieën van de H. Bavo⁸⁰, een paar mirakelen van de H. Bavo en een mirakel van de H. Landrada⁸¹.

78. Cf. *supra*, hoe Olivier de Langhe te werk gaat: uitgave van de prologus van Bg.

79. Wat de H. Landoaldus betreft, gaat het om de mirakelen na de 1ste verheffing (cf. *supra*, inhoud Bg, 5 c), en voor en na de 3de verheffing (cf. *supra*, inhoud Bg, 5 h tweede deel en i).

Wat de H. Macarius betreft, de mirakelen bij het graf en na de verheffing (cf. *supra*, inhoud Bg, 8 c en d).

80. In de plaats hiervan komen in de Nederlandse bewerking enkele regels voor over de verheffing van de H. Bavo (cf. *supra*, inhoud Bg, 3 b).

81. Terwijl in de Latijnse legenden van de HH. Landoaldus en Macarius de mirakelen niet hernomen zijn, werden de mirakelen van de H. Bavo uitvoerig beschreven. Bijna al die mirakelen zijn in Bg bewerkt: cf. *supra*, inhoud Bg, 3 (vanaf c).

De volgorde van de legenden is enigszins verschillend⁸² en de stof wordt door een groter aantal titels ingedeeld.

Sommige delen van de Latijnse tekst zijn in het Nederlands samengevat⁸³, andere uitvoeriger behandeld⁸⁴.

Uit dit alles vloeit voort dat Olivier de Langhe zijn Latijnse compilatie als model heeft gebruikt, hoewel hij ook andere bronnen heeft geraadpleegd om zijn tekst in het Nederlands op te stellen⁸⁵.

Wat de inhoud betreft, is *Bg* geen eenvoudige kopie van het **Latijn** : de bewerking brengt iets nieuws, vooral op het gebied van de mirakelen. Het is geen woordelijke vertaling : de auteur heeft trouwens zelf verklaard dat hij niet zozeer naar de Latijnse woorden keek, maar naar de betekenis die erachter schuilt⁸⁶.

2. Andere bronnen

Met de woorden *ad hystoriam originalem recurrat* in de titel van zijn Latijnse compilatie bedoelde Olivier de Langhe wel het ene of het andere handschrift waarover hij beschikte.

In hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 308, hebben de monniken van Sint-Baafs verschillende verhalen over de heiligen van hun abdij verzameld⁸⁷. Sommige hier niet opgetekende teksten bevinden zich in hs. Brugge, Stadsbibliotheek, 404⁸⁸.

In de plaats van het verhaal van een mirakel wordt op het einde van de legende van de H. Landrada naar de translatie van deze heilige naar Gent verwezen (cf. *supra*, inhoud *Bg*, 6 einde ab en c).

82. De legende van de H. Macarius wordt na de legende van de H. Landrada behandeld. Er is ertussen sprake van de legende van de H. Pharaïldis.

83. Dit is b.v. het geval voor de mirakelen die in de Latijnse tekst na de 2de translatie van de H. Bavo zijn beschreven en waarop in de Nederlandse bewerking alleen maar wordt gezinspeeld (cf. *supra*, inhoud *Bg*, 3 f).

84. B.v. wat het begin van het leven van de H. Landoaldus betreft of zijn translatie naar Gent (cf. *supra*, inhoud *Bg*, 5 a en g).

85. Uit de analyse van de inhoud van *Bg* is gebleken dat een aantal passages zich in de Latijnse compilatie niet bevinden.

86. Cf. *supra*, hoe Olivier de Langhe te werk gaat : de inleiding van zijn drie belangrijkste Middelnederlandse werken.

87. Het handschrift werd meermaals beschreven : cf. J. A. Walwein de Tervliet, *Catalogue des manuscrits...*, blz. 46, nr. 210 ; J. de Saint-Genois, *Catalogue méthodique...*, blz. 164-167, nr. 150 ; *Analecta Bollandiana*, III, 1884, blz. 188-191 ; *Neues Archiv*, X, 1884, blz. 369-374 ; cf. ook W. Levison, in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum*, VII, 1920, blz. 591. Het door verschillende handen geschreven handschrift zou voor de meeste delen uit de 10de eeuw dagtekenen (cf. *Analecta Bollandiana*, IV, 1885, blz. 192-194) en omvat, maar ditmaal uitvoerig, delen uit de hier behandelde legenden. M. Coens, *Translations et Miracles de S. Bavon*, in *Analecta Bollandiana*, LXXXVI, 1968, blz. 40, dagtekent het handschrift uit de 11de eeuw.

88. Het handschrift is afkomstig uit de cisterciënserabdij van Ter Doest te Lissewege, zoals blijkt uit het woord *Tbozan* op de binnenzijde van het voorbord. De abdij van Ter Doest – en de bibliotheek – werd in 1624 door de abdij Ter Duinen opgenomen. Men zie over Ter Doest : Dom N. Huyghebaert, in *Monasticon belge*, dl. III, II, Luik, 1966, blz. 317-51 en 353-445. De codex dagtekent uit de 13de eeuw en werd eerst beschreven in *Analecta Bollandiana*, X,

In de volgende tabel geven we een algemeen overzicht van de stukken die als bron kunnen hebben gediend, telkens met verwijzing naar het betreffende nummer van de *BHL*.

	<i>BHL</i>	hs. Gent	hs. Brugge
<i>Bavo</i>			
Leven door Theodoricus	1051	—	114r ^o -120r ^o
Mirakelen	1054	23r ^o -58r ^o	106r ^o -111r ^o
1ste translatie (1010)	1055	167v ^o -171r ^o	
	1056		111r ^o -114r ^o
2de translatie (1058)	1057	—	"
Mirakelen (11de eeuw)	1059	—	"
<i>Livinus</i>			
Leven en passie	4960	135v ^o -165r ^o	—
<i>Landoaldus</i>			
Leven (+ 1ste verheffing)	4700	98v ^o -116r ^o	
	4701		120r ^o -121r ^o
2de verheffing	4702	"	121r ^o -122r ^o
Verheffing van de H. Landrada	4703	"	122r ^o
Translatie naar Gent (980)			
door Herigerus	4706	119v ^o -132r ^o	—
Translatie naar Gent (980)	4707	86r ^o -94r ^o	—
<i>Epitome</i>	4709	—	122r ^o -123v ^o
3de verheffing (982)	4708		—
<i>Epitome</i>	4710	—	123v ^o -124v ^o
<i>Landrada</i>			
Leven	4711	—	103r ^o -106r ^o
	4712		
Translatie van Bilzen naar Wintershoven	4704	116r ^o -119v ^o	—
<i>Macarius</i>			
Leven	5101a		
	5101	176r ^o -184v ^o	124v ^o -134r ^o

De mirakelen van de H. Macarius, die Olivier de Langhe in 1435 uit het Latijn in het Middelnederlands heeft vertaald⁸⁹,

1891, blz. 461-465. Cf. ook A. De Poorter, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque publique de la Ville de Bruges*, Gembloux-Paris, 1934, blz. 455, en M. Coens, *Translations et Miracles de S. Bavon*, in *Analecta Bollandiana*, LXXVI, 1968, blz. 40.

89. Cf. *supra*, inhoud Bg, 8 d.

komen in geen van beide handschriften voor. Enkele ervan bevinden zich in hs. Saint-Omer, 716, fol. 197^v°-198^r°⁹⁰.

Vooraleer de legenden van de HH. Bavo, Livinus, Landoaldus, Landrada, Pharaïldis en Macarius in het Middelnederlands over te brengen, heeft Olivier de Langhe de stof ernstig overdacht om er de belangrijkste elementen van in het licht te stellen. Hij heeft zijn Latijnse compilatie over hetzelfde onderwerp vrij vertaald en heeft ook andere bronnen geraadpleegd. De Nederlandse bewerking van onze auteur geeft over het algemeen een vollediger overzicht van de toen bestaande legenden dan zijn Latijnse tekst. Olivier de Langhe heeft talrijke mirakelen in zijn Middelnederlandse heiligenlevens ingevoegd, wat erop wijst dat de bovengenoemde heiligen in de 15de eeuw te Gent intens werden vereerd.

90. Cf. *Analecta Bollandiana*, XLIX, 1931, blz. 102 vv., waar er sprake is van de *Catalogus codicum hagiographicorum bibliothecae Audomaropolitanae*. Met de woorden *horum quaedam stylo flandrigo anno 1435 ab Oliverio de Langhe succinte concepta* wordt naar onze Nederlandse tekst van Olivier de Langhe verwezen. De handschriften van de bibliotheek van Saint-Omer werden een eerste maal beschreven door M. Michelant, *Manuscrits de la bibliothèque de Saint-Omer*, in *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements*, dl. III, Parijs, 1861, blz. 1-386. Handschriften uit die bibliotheek werden ook beschreven in *Analecta Bollandiana*, XLVII, 1929, blz. 241-306: men zie hs. 716, nr. 37. De codex komt ook voor in de handschriften van Saint-Omer, die W. Levison in *Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Merovingicarum*, VII, blz. 672-677, vermeldt.